

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

क्रम संख्या

काल सं०

वर्ग

४४१४
२२२ जै०

जैनेन्द्रव्याकरणम् ।

डयाम्मुदः ॥ १ ॥

डो इति स्वरूपग्रहणम् । आधिति टाप्हायोः सामान्येन ग्रहणम् । मुदितिसंज्ञानिर्देशः अधुमुत् कृत्तृसाः इति यदित-
कृत्तृमनुकनिष्पामः आ कपो विधानात् डयन्तादाबन्तान्मुद्रू-
पाश्च तद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् । ननु वक्ष्यमानास्त्याः पर इति
नियमेन परे प्रयुज्यन्ते घोः परत्वञ्च तठ्यादिभिराक्रान्तम् ।
मिडन्तं च क्रियावाचि सुबन्तमपि पदं क्रियासापेक्ष क्रियात्वभू-
तमित्यतः पारिशेष्यात् डयाम्मुद एव भविष्यन्ति एवं तर्हि
वाक्यान्मा भूवन् मुदस्य उपगोरपत्यमिति गुपदसं-
ज्ञाश्च प्रयोजनम् । इदृकारद्वयजादिग्रहणानि च डयाम्मुदः
विशेषणानि न समर्थमिभक्त्यन्तस्येति अधिकारः क्रियते ।
दुइति मुद्रूपम् । दु ज्ञानामपत्यमित्यत्र मुद्रूपापेक्षया वावृद्धा-
दारिति दुलक्षणं किञ्च न भवति अदुलक्षण एव किरदोरिति
किर्भवति । दज्ञाणामपत्यमिति मुद्रूपापेक्षया अदन्तलक्षणः
इञ्च भवति । घटेन तरतीत्यत्र मुद्रूपेक्षया नौद्वयचष्टइति “द्वयञ्
लक्षणष्टः सिद्धः” वाचा तरतीत्यत्र न भवति । मुद्रूणे लिङ्ग-
विशिष्टस्यापि ग्रहणमिति सिद्धे ड्यावग्रहणं किम् । कालि-
तरा । मालितरा । एनिका । हरणिका । परमपि कृत आधित्वा
स्त्रीत्यो यथा स्यात् अथ चरूपकस्यचेलुद्गुवगोत्रमतइति
प्रोप्तेकाचः करण इति प्रादेशवचनसामर्थ्यादितल्लभ्यते एव
नर्हि मुद्रूपेणे लिङ्गविशिष्टस्यापि परिभाषेयमनित्येति ज्ञाप्यते
निरागतोति उगिल्लक्षणे नुन्न भवति । युवतीं पश्यति निर्जं
भवति । सख्यौ । सख्यः । इति च णिञ्च भवति । हेभवति
नभवति अचवति इत्यत्र भवद्भगवदचवतोवारिःकावचरिस्थादि

त्येष विधिर्न भवति । इह त्यग्रहणं न कर्तव्यम् । कथं युवतितर-
वामोरुतरा । हृदंतत्वाद्युवतिशब्दस्य सृत्संज्ञा वामोरुशब्दा-
स्यापि मृदमृदारेकादेशो मृदग्रहणेन गृह्यते । अजादिषु हल-
न्तादापं विधास्यति ह्यपि च टिखेन भवितव्यमिति एकादेशो
नास्ति तस्मात् डयाप्रग्रहणं कर्तव्यम् ।

स्वौजसमौट्ठष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङ-
सोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ २ ॥

ह्याम्मृदः स्वादयो भवन्ति । उत्साराद्यनुबन्धनाशः अनेन
विहितानां स्वादीनां कर्मणीवित्येवमादिना विसक्तिनियम-
साधनेस्वार्थ इति वचननियमश्च ज्ञातव्यः । डग्रन्तात्तु कुमारी ।
कुमार्यौ । कुमार्यः । कुमारीम् । कुमार्यौ । कुमारीः । कुमार्याः ।
कुमारीभ्याम् । कुमारीभिः । कुमार्यैः । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः ।
कुमार्याः । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमार्याः ।
कुमारीणाम् । कुमार्याम् । कुमार्याः । कुमारीषु । आबन्तात् ।
माला । माले । मालाः । माला । माले । मालाः । मालया ।
मालाभ्याम् । मालाभ्यः । मालायै । मालाभ्याम् । मालाभ्यः ।
मालायाः । मालाभ्याम् । मालाभ्यः । मालायाः । मालयोः ।
मालानाम् । मालायाम् । मालयो । मालासु । एषावन्तात् ।
दामाबहुराजादयो नेयाः । मृदः दृषद् । दृषदौ । दृषदः । दृष-
दम् । दृषदौ । दृषदः । दृषदा । दृषद्भ्याम् । दृषद्भिः । दृषदे ।
दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः ।
दृषदः । दृषदोः । दृषदाम् । दृषदि । दृषदोः । दृषत्सु ।

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

स्त्रियामिति प्रकृतिविशेषणम् । यदित् ऊर्द्धमनुक्रान्तिष्यामः
स्त्रिया वर्तमानान्मृदः स्वार्थं तद्वेदितव्यम् यदि स्त्रियाम-

भिधेयायामिति स्यात् द्विवचन स्याताम् । कुमार्यौ कुमार्य इति
एकत्वात् स्त्रीत्वस्य अनेकयोत्पत्तिश्च न स्यात् । कालिनरा ।
भावप्रधानत्वात् स्त्रियामिति निर्देशस्य कुमारी देवदत्तेति सा-
मानाधिकरण्यं च न स्यात् । अद्यापि स्त्रीसमानाधिकरणा-
न्मृद इत्यभ्युपगम्येत एवमपि भूतमियं नारी । कारणमियं
कन्या । आवपनमियमुस्तिकेति भूतशब्दादिषु स्त्रीत्याः प्रस-
ज्येरन् तस्मात् स्त्रियां वर्तमानान् मृद इत्येवाधिकृतम् । वक्ष्यति
अजा । देवदत्ता । स्त्रियामिति किम् । अजो देवदत्तः । शब्द-
जनितप्रत्ययवर्गाः स्त्रीत्वादय इहाभिप्रेताः न वस्तुवर्गाः अव्याप्तेः
शब्दो हि श्रोत्रपथं गतो लिङ्गसंख्यावन्तं स्वप्रत्ययं जनयति स
प्रत्ययः । खट्वादिषु रसादिषु अभावादिषु च शब्देषु संभवति ।

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः अकारान्तेभ्यश्च मृदः स्त्रियां वर्तमानेभ्य-
ष्टावित्प्रत्ययं त्यो भवति । पकारः टाट्ठापोः सामान्यग्रहणार्थः ।
टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः अन्यथा एकानुबन्धकग्रहणे न
द्वयानुबन्धकस्येति विघातः स्यात् । बाधकबाधनार्थमनकारान्तार्थं
च अजादिग्रहणम् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूयिका ।
जातेरयोदुष्ट्यस्यापवादः । बाला । होडा । पाका । वत्सा-
मन्दा । विलाता । वयस्यनंत्यद्वत्यस्य प्राप्तिः । पूर्वोपहाया ।
अपरापहाया । टिल्लसणस्यापवादः । निपातनाराणत्वम् ।
संभस्त्राजिनसणपिंडेभ्यः कलादाप् । संफला । भस्त्राफल
अजिनफला । सणफला । पिंडफला । सत्प्राक्काशहप्राप्त
शतैकेभ्यः पुष्पादाप् । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । काष्ठपुष्पा
प्रांतपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । पाककर्णपर्णपुष्ककल-
मूलबालघोरितपस्यापवादः । शूद्राद्यानहत्पूर्वात् जाति-

श्चेत् । शूद्रा नाम जातिः । अमहत्पूर्वादिति किम् । महा-
 शूद्रो आभोरजातिरियम् । अमहत्पूर्वादिति शब्दपरस्य महतः
 आत्वं न भवति । जातिरिति किम् । शूद्रस्य भार्या शूद्री ।
 पुयोगादीकारः । अमहत्पूर्वादिति प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं भव ।
 तत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति तेन महाजा । धीवरमतिक्रान्ता
 अतिधीवरी । अतिभवती । अतिमहतीति सिद्धम् । क्रुञ्चा ।
 मृगिणाहा । देवविशा । हलन्तादाप् । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा ।
 पुंयोगलक्षणा प्राप्तिः । कोकिला जातिः । मूलान्ताच्च टाप् ।
 अमूला । षकाराद्यत्रः टाप् । शार्कराज्य । पौतिमाष्या । गौकहया ।
 अतः खल्वपि स्वट् । देवदत्ता । तपरकरणं किम् । लीरपाः स्त्री ।

आवद्यात् ॥ ५ ॥

आवत्यशब्दादाप् भवति । अवटस्यापत्यं स्त्री आव-
 द्या । यत्र इति ङीविधिपवादः । पुरस्तादपवादोयं फटो न
 बाधकः । आवत्यायनी ।

उगिद्वन्नान्ङी ॥ ६ ॥

उक् इत् यस्य त्वस्य मृदो वर्णस्य वा तदन्तात् ऋकारान्तेभ्यो
 नकारान्तेभ्यश्च मृदः स्त्रियां वर्तमानेभ्यः ङीत्यो भवति ।
 ङकारः हल्ङ्यापहृत्यत्र विशेषणार्थः । गोमती । तत्रभवती ।
 पचन्ती । उगिदित्यदादं त्वग्रहणमेव स्यात् त्वग्रहणे यस्मात्
 तदादेरिति इह न स्यात् । अतिभवती । निगोमती । अथ
 मृद्विशेषणमेव स्यात् मृद्वग्रहणेन तदन्तविधिरिति तथापीह न
 स्यात् । अतिमहतीति । तस्मान्नेदं त्वग्रहणमेव नापि मृद्व-
 ग्रहणमेव अपि त्वेकदेशग्रहणमिदम् । उक् इत् यस्यैकदेशस्य
 तदन्तान्मृद इति स चैकदेशः त्योमृद्वर्णश्च संभवति । त्वः श्रेय-
 सीत्यादि । मृद् तत्र भवतीत्यादि । वर्णं पुमांसमतिक्रान्ता

अतिपुंसीति । पुनातेमुंस्सुक्ती मृस्विति सकारो वर्णः उगित्
यद्यागमेषु वर्ण उगिदिति ङीविधिर्विधीयते तुष्यपि प्राप्नोति
अग्निवित्कन्येति । उभयोरुकारयोर्ग्रहणसामर्थ्यादिहैव भवति
नान्यत्र । अञ्जतेरुपसंख्यानं नियमार्थं कर्तव्यम् । प्राची ।
प्रतीची । उदीची । धोरुतः नान्यस्मात् । उखास्त्रत्कन्या । ऋका-
रान्तात् कर्त्तुः । हर्त्तुः । नकारान्तात् । दग्धिनी । छत्रिणी ।

वनोहसोऽ रश्च ॥ ७ ॥

वन इति वनः कृनिपश्च ग्रहणम् । अहसन्ताद्यो विहितो
वन् तदन्तात् स्त्रियां वर्तमानान्मृदः रेफश्चान्तादेशो भवति
ङीश्च । पूर्वण सिद्धे रेफार्थमिदम् । धयतिपिबतिभ्यां कृनिप् ।
धीवरी । धीवरी मेरुदृष्वरी । कथं शर्वरी शृणातेरजन्तात् वन्
कथमवावरी अत्रओणातेरगविषये आत्वे कृते वन् । अनीच इत्यत्र
वक्ष्यति । पूर्वो विधिर्नीचापि भवति । बहुधीवरी । अतिधीवरी ।
अथवा अमहत्पूर्वादित्यत्र तदन्तविधिर्ज्ञापितः । अहस इति
किम् । सहयुद्धा स्त्री राज्ञियुधिकृजः सह इति कृनिप् । सन्नि-
यागशिष्टानामन्यतराभावे उभयोरप्यभाव इति रेफादेशाभावे
पूर्वेणाप्यत्र ङीत्यो न भवति । एवमर्थश्चकारः क्रियते ॥

नेल्स्वस्त्रादेः ॥ ८ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । इल्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च
मृद्भ्यः स्त्रियां यदुक्तम् तन्न भवति । पञ्च कुमार्यः । सप्त रो-
हिण्यः । अथात्रानेन ङीप्रतिषेधे कृते नखे सति अत इति टाप्
कस्मान्न भवति । कथमयम् सुडिवधिस्तत्र टापः पकारेण सुपो
ग्रहणात् । यद्येवं बहुचर्मिकेत्यत्र नखस्यासिद्धत्वात् त्यस्ये
क्नपीति कात्पूर्वस्यात् इत्वम् । एवं तर्हि इहोभौ ङीटापौ प्रति-
षिध्येते । उक्तं च इल्संज्ञानामन्ते नष्टे टाबुत्पत्तिः कस्मान्न

स्यात् प्रत्याहारादाया सिद्धम् । दोषस्त्वित्ये तस्मात्कोभी
स्वस्त्रादिभ्यः स्वसा । दुहिता । स्वस्तूद्वित्वनांदृयात्मा-
वृत्तिस्तु चतस्रः ।

मनोडाप् च ॥ ८ ॥

डी इति घर्तते । नेति च । मनन्ताम्बुदः स्त्रियां वर्तमाना-
डाप् भवति डीप्रतिषेधश्च । डकारः टिस्वार्थः । पकारः सामान्य-
ग्रहणार्थः । पाप्मे । पाप्माः । पाप्मानो । पाप्मानः । अनितस्मनं
ग्रहणेऽवर्ण्यता चानर्थकेन च तदन्तविधिः । सीप्मे । सीप्मानो ।
सुप्रथिप्मे । सुप्रथिप्मानो । अतिमहिप्मे । अतिमहिप्मानो ।

अनश्च वात् ॥ १० ॥

अन्ततात् वसात् स्त्रियां वर्तमानात् डाप् भवति
डीप्रतिषेधश्च । चकारो डीप्रतिषेधानुकरणार्थः । अर्थवतोऽन-
र्थकस्य चानोग्रहणम् अनुद्धवतो वसस्त्वोद्गोदाहरणम् । उद्धवन
त्रैसृप्यं वक्ष्यति । सुर्वे । सुपर्वाः । सुपर्वाणी । सुपर्वाणः ।
नकारान्तत्वाद्दीप्रसज्येत । वादिति किम् । अतिक्रान्ता पर्वाणि
अतिपर्वणी ।

वोद्धे ॥ ११ ॥

अन्तन्ताद्वसात् उहःखे वर्तमानात् डाप्डीप्रतिषेधौ
वा भवतः । वाचचनाद्यथाप्राप्ताः । नकारान्ताङ्गीविधिः वनो-
हसोरश्चेत्यभ्यनुज्ञायते बहुराजे । बहुराजाः । बहुराजानी ।
बहुराजानः । बहुराज्यौ । बहुराज्यः । बहुतसे । बहुतसाः ।
बहुतक्षणी । बहुतक्षणः । बहुतक्षणी । बहुतक्षणः । बहुधीवेख
बहुधी वा । बहुधीवानो । बहुधीवानः । बहुधीवर्यौ । बहुधीवर्यः ।
उद्ध इति किम् । सुपर्वा । सुपर्वाणी । पूर्वेषां द्वैरुप्यम् । अन
इत्येव ।

सुमत्स्या नदी ।

डीखी ।

खविषये । अन्नतात् वसात् डी भवति । अधीराक्षी नाम
ग्रामः । पुनर्डीग्रहण नित्यार्थम् ।

ऊधसः ॥ १३ ॥

वादिति वर्तते । ऊधःशब्दान्ताद्वात् डी भवति । कुं-
मिवोषो यस्याः कुंडोभी । द्वेऊधसी यस्या दूधूभी । निगंत-
मूषोऽस्या निरूभी । ऊधसेनडिति अनङ्मान्तः बाङ्गइति त्रैरू-
प्य प्राप्तम् । स्त्रियामेवानङ्मान्त इत्येव इह मा भूत् । महोषाः ।
पञ्चन्यः । वादित्येव प्राप्ता ऊधः प्राप्तेषा गीः । इषा च प्राप्ता-
पञ्च इति यसः । तत्रैव पूर्ववक्षितम् उपाख्यातम् ॥

दामहायनात्संख्यादेः ॥ १४ ॥

संख्यादेर्वसात् दामान्तात् हायनांताच्च डी भवति ।
द्विदाम्नी । त्रिदाम्नी । बाङ्ख इति त्रैरूप्यं । प्राप्तम् । हायना-
द्वयसि स्मृतः द्विहायनी । त्रिहायनी । चतुर्हायनी वत्सा ।
त्रिनतुभ्यां हायनस्य णत्वमपि वयसीष्यने तेनेह डीविधिर्णत्वं च
न भवति । द्विहायना । त्रिहायना । चतुर्हायना शाला । संख्या-
देरिति किम् । उट्टामा वडवा । बाङ्खइत्यनेन त्रैरूप्यं भवति ।

पादो वा ॥ १५ ॥

पादशब्दान्तान्मृदः स्त्रियां वर्तमानाद्वा डी भवति ।
द्विपात् । द्विपदी । त्रिपात् । त्रिपदी । सुसंख्यादेरिति पाद-
शब्दस्य खम् । पादयत्ते किञ्चिन्नस्य प्रयोगो नास्ति ।

टावृचि ॥ १६ ॥

पाद इति वर्तते पादशब्दान्तान् मृदः टावृचि भवति ऋक्य-
भिधेयायाम् । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक् । ऋचीति किम् ।
द्विपदीदेवदत्ता ।

अनीचः ॥ १७ ॥

न्यच्छब्दोप्राप्रधानवचनः तत्रपूर्वः यदित ऊर्ध्वमनुक-
मिष्यामः अनीच इत्येव तद्वेदितव्यम् । नीचो ज्यादयो
न भवन्तीत्यर्थः । वक्ष्यति टिङ्गाणञिति । कुरुचरी । भद्रचरी ।
जातेरयोऽङ् । कुक्कुटी । शूकरी । अनीच इति किम् । बहुकु-
रुचरा । बहुकुक्कुटा मथुरा । ननु पूर्वत्र समुदायः स्त्रियां वर्तते
नाशयवः अवयव एव च टिक् समुदायः । द्वितीयेऽपि विभेन
समुदायो जातिवाची किं त्ववयवः तत्कथं प्राप्तिः इदमेव
ज्ञापकं भवत्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति तथाहि प्रधानभूतेन
तदन्तविधिः कुम्भकारी देवदत्त कुक्कुटी यद्येवं पूर्वमेवेदं सूत्रं
वक्तव्यम् । इह करणात् पूर्वोक्तविधिर्नीचोऽपि भवतीति ज्ञाप्यते
बहुधीवरी बहुधीवरीति ।

टिङ्गाणञ्ठणञ्करपः ॥ १८ ॥

अत इति वर्तते । टित् ढ अण् अञ् ठण् ठञ् करप्
इत्येवमन्तेभ्यः स्त्रियां ङी भवति । टापोपवादः । अनीच
इत्यधिकारात् प्रधानेन तदन्तविधिरुक्तः । कुरुचरी । भद्रचरी ।
कृद्ग्रहणेति कारकपूर्वस्यापि ग्रहणं न मन्तव्यम् । इह कृदकृतो-
ग्रहणात् । ढ । सौपर्ण्यी । वैनतेयी । शिलाया ढ इत्यस्य
निरनुबन्धकस्य स्त्रियामभिधानं नास्ति । अण् । कुम्भकारी ।
कुपगवी । कथं चुराशीला चीरी । तपःशीला तापमी । शेऽप्य-
ण्कृतं भवतीति वक्ष्यति । अञ् औत्सी । वैदी । ठण् । तात्तिका ।
रौचनिकी । ठञ् । पारायणं वर्तयति पारायणिकी । प्राग्भवे-
ष्टञ् । करप् । इत्थरी । नश्वरी । अनीच इत्येव । बहुकुरुचरा ।
रुयुट्प्रभृतीनां द्व्यनुबन्धकत्वेऽपि टित्करणनामध्यात् ग्रहणम् ।

लकाराणां स्थानिवद्भावाद्भित्त्वं क्त्वं च न भवती-
त्युक्तम् । पचमाना स्त्री । अविनवन्त्यसाहचर्यादागमस्य न
ग्रहणम् । लिखिता विद्येति ।

यज्ञः ॥ १८ ॥

यज्ञन्तान्मृदः स्त्रियां ङी भवती । गार्गी । वात्सी । हलो-
ह्रनोङ्चानिति यकारस्य खम् । द्वीपादनुसमुद्रेऽयजिति अयज् ।
द्व्यनुबन्धकः तस्येहाग्रहणम् । द्वीपे भवा द्वेप्या । योगवि-
भाग उत्तरार्थः ।

फट् ॥ २० ॥

यज्ञ इति वर्तते । यज्ञन्तान्मृदः स्त्रियां फट्त्वयं त्यो
भवति । टकारो ङ्चर्थः । अथ गार्गायण इति स्थिते फटो-
ह्रत्सञ्ज्ञाविरहात् कट्पृत्सा इति मृत्संज्ञा नास्ति । कथं ङीवि-
धिः । टित्करणसामर्थ्यात् भविष्यति नाग्यायणी । वात्स्यायनी ।
आश्व क्त्वायनी । वचनात्पूर्वोऽपि विधिर्भवति । गार्गी । वात्सी ।

लोहितादिसकलान्तात् ॥ २१ ॥

यज्ञ इति वर्तते । लोहितादिर्गर्गादिष्वन्तर्गणः । लोहि-
तादिभ्यः सकलशब्दपर्यन्तेभ्यः यज्ञन्तेभ्यः स्त्रियां फट् त्यो
भवति । पुनरारम्भो नित्यार्थः । तेन फट्त्वे भवति यज्ञः इत्य-
नेन ङीः प्राप्तो निवर्त्यते । लौहित्यायनी । सांशित्यायनी ।
वाम्नाय्यायनी । सोक्षठ्यायणी । सांचठ्यायणी । लांतठ्यायणी ।
जैगीयठ्यायणी । मानव्यायनी । मांतव्यायणी । मनायीशब्दस्य
पाठसामर्थ्यात् स्यहृत्यटे इति पुंस्त्वादेव न भवति । मान-
ठ्यायणी । काठयठ्यायणी । रोक्ष्यायणी । तारुक्ष्यायणी ।
तालुक्ष्यायणी । तारुक्ष्यायणी । वातरुक्ष्यायणी । आंगिरसेतु वत-
रुक्षीत्येव भवति । काट्यायणी । काट्यायणी । साकल्यायणी ।

कीरव्यासुरिमाण्डूकात् ॥ २२ ॥

कीरव्य आसुरि माण्डूक इत्येतेभ्यः फट् भवति । कीर-
व्यायणी । टाप्प्राप्तः । अआसुरीति प्रश्लेषनिर्देशात् अकार-
प्रचान्तादेशः आयनादेशो नस्वेकोदीत्वार्थः । अहृत्वाद्यस्य
ङ्घांचेति इत्वं प्राप्नोति । आसुरायणी । इतोमनुष्यजाते-
रिति ङीत्यः प्राप्तः । मण्डूकस्यापत्यं स्त्री माण्डूकायनी । फट्
मण्डूकादित्यण् । ङी प्रसज्येत तस्येदमित्यणि विवक्षिते
कीरवीति भवति । शेषिकार्थविवक्षायां इजश्चेत्यणि प्राप्ते
दोश्छ इत्यते । आसुरिणा प्रोक्ता आसुरीया शिखा ।

गौरादेः ॥ २३ ॥

गौरादिभ्यः स्त्रियां ङी भवति । गौरी । वर्णत्वे बहुलं
ङीप्राप्तेः संज्ञायामप्राप्तेः । गौर मत्स्य मनुष्य शङ्ख गवय हय
मुकय ऋषय अयो ङ इति ङीप्रतिषेधः प्राप्तः । शङ्खाद्वाप्
प्राप्तः । एवमुत्तरआप्यूष्यम् । पुट पद द्रुण द्रोण हरिण कर कर्ण-
अरीहण वरट उणक आमलक कुशल खदर बित्त चिंव कर्क
तर्कार सर्कार सृक्कण्ड सवल सुषव पांडसौकेपांबित् सालंद गहु-
ल पडुश आटक आनन्द सपाट सप्कुल सूर्य गूष मूष धातक
सल्लक मालक मालत साल्वक वेतस वृत्त अनस उमा भङ्ग मह
मठ वेद स्वन् भक्षण अनुहुही अनड्वाही एषणात्करणे कारके
देह मेधीकाकादनगवादनादयः यान मेघ गौतम आयस्यूण
भौरिक भौजिक भौलिंगि औद्गाहमानि आलम्बि आपामक
आलब्धि आपाच्याङ्क ऊपस्तश्च आरट टोट नट मूलाट
आसूरण अधिका प्रत्यवारोहिन् आयहायण अग्रहायनस्य-
स्वार्थे अण् गत्यं च निपात्यते । सेवनी सुमंगला संज्ञायां सुन्दर
पंडल मंदर मदुल पेट पिट पिंड ऊर्द गूर्द मूर्द केषांबित् रेफा-

त्परो मकारः ह्रीं भांहा लोहांड कंदर कंदर कंदल कंदल
तरुण तलुन सौधम्म रोहिणी रेवती च नक्षत्रे विकल
निष्कल पुष्कल कटाच्छोरयाम् । पिप्पल्यादयश्च पिप्पली
हरीतकी कोशातकी समी करीरी पृथिवी कोष्ठ मातामह
पितामही एही पर्येही अस्मरध्यात्युट् प्राप्तः काव्या शैव्या
एतौ ज्वांती आरोह चंड नृनरयोरेप्च । नारी । येऽत्रानहुही-
प्रभृतय ईकारान्ताः पठ्यन्ते तेषां से पुंवद्भावो न भवति । अन-
हुहीभार्यः । प्रत्यवरोहिणीभार्यः । आयहायणीभार्यः इति ।

वयस्यनन्त्ये ॥ २४ ॥

प्राणिनां कालकृता शरीरावस्था वयः । वयस्यनन्त्ये वर्त-
मानान्मृदः स्त्रियां ङीत्यो भवति । कुमारी । किशोरी । वकरी ।
वधूटी । चिरण्टी । तरुणी । तलुनी । अनन्त्य इति किम् ।
स्थविरा । वृद्धा । कन्याया कनीन च इति निपातनात् कन्या ।
अत इत्येष शिशुः । उत्तानशया लोहितपादिका द्विवर्णा त्रिवर्णा
नैते साक्षाद्वयोवाचिनः शब्दाः । अथवा द्विवर्षादिषु परिमाणा-
द्बृद्धुपीत्येतस्मान्नियमात् न भविष्यतीति ।

रात् ॥ २५ ॥

रसंज्ञकान्मृदः स्त्रियां ङीत्यो भवति । अकारान्तोत्तर-
पदो रः स्त्रियां भाष्यते । पञ्चानां पूलानां समाहारः पञ्चपूली ।
दशपूली । अत्रंतस्य रसस्य खं स्त्रियर्था चेति पञ्चतन्त्री दसतन्त्री ।
पञ्चाजी । अजादिष्वजशब्दो जातिवचनो ऽभिप्रेतः । कथं
त्रिकला अजादिषु पाठात् ।

परिमाणाद्बृद्धुपि ॥ २६ ॥

सर्वतो मानं परिमाणम् । परिमाणान्तात् रात् बृद्धुपि सति
ङीत्यो भवति । द्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीता आर्ह्यस्य तस्य

रादुषखादित्युप् द्विकुडशी । दृषाढकी । ज्याढकी । रादिति सिद्धे
नियमार्थो ऽयम् । यतः परिमाणादेव हृदुपि नान्यतः । पञ्चभि-
रश्वैः क्रीता पञ्चाशवा दशाशवा तुल्यजातीयस्य नियमान्नि-
वृत्तिः । समाहारे भवत्येव । पञ्चाश्वी । परिमाणादिति योग
वभागः कर्तव्यः । तत इष्टतोवधारणं लभ्यते परिमाणशब्देनेह
रूढिवशात् प्रस्थादिगुह्यते । कालसंख्ययोरग्रहणम् । तेन
द्विषर्पा । त्रिषर्पा । द्विशता । त्रिशता । द्वे वर्षे प्रमाण-
मस्याः प्रमाणेष्वंसनं राक्षेति द्वयडादीनामुप् । उक्तं च उर्द्ध-
मानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं
स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ।

न विस्ताचितकम्बल्यात् ॥ २७ ॥

विस्त आचित कम्बल्य इत्येवमन्तात् रात् हृदुपि
ङीत्यो न भवति । विस्तादीनां परिमाणत्वात् सर्वेण प्राप्तिः
द्वाभ्यां विस्ताभ्यां क्रीता द्विविस्ता । त्रिविस्ता । दृषाचिता ।
ज्याचिता । द्विकम्बल्या । त्रिकम्बल्या ।

काण्डान् क्षेत्रे ॥ २८ ॥

काण्डशब्दान्तात् रात् हृदुपि सति क्षेत्रेऽन्विषेये ङीत्यो
न भवति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्या द्विकाण्डा त्रिकाण्डा क्षेत्रभ-
क्तिः । प्रमाणे द्वयसङ्घट्टमात्रट्टित्यागतानां द्वयसङ्घादीनां
प्रमाणे ध्वंसनं राक्षेति वक्ष्यमाणया इष्ट्या उप् कांडं धनुः
तस्य परिमाणशब्देनासंगृहीतमतः परिमाणाद्दृदुपीत्यनेन
नियमेन प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थमिदम् । क्षेत्र एव प्रतिषेधो
भवति नान्यत्र । द्विकाण्डी । त्रिकाण्डी रज्जुः । रादितिङी
विधिः ॥

पुरुषात्प्रमाणे वा ॥ २८ ॥

हृदुपीति वर्तते प्रमाणे यो वर्तते पुरुषशब्दः तदन्ता-
द्रात् हृदुपि वा ङीत्यो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः
खानायाः द्वयसङ्गादीनां प्रमाणे च्चमनेराच्चेति उप् । द्विपुरुषा
द्विपुरुषी । त्रिपुरुषी । त्रिपुरुषा । अपरिमाणत्वात्पुरुषस्य
परिमाणाद्दृदुपीतिनियमान्निवर्तितो ङीत्यो विकल्पते ।
प्रमाण इति किम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा । हृदु-
पीत्येव । समाहारे पञ्चपुरुषी ॥

गुणोक्तेरुतोखरुस्फोडः ॥ ३० ॥

वेति वर्तते । गुणोक्तेर्मृदः उकारांतात् वा ङीत्यो
भवति खरुशब्दं तफीडं च वर्जयित्वा । यः शब्दो गुणे
वर्तित्वा द्रव्ये वर्तते सगुणोक्तिरित्युच्यते । पटुः । पट्टी । मृदुः ।
मृद्वी । गुणोक्तेरिति किम् । आसुः । जानिशब्दोऽयम् । उत इति
किम् । सुधिरियं कन्या । अखरुस्फोड इति किम् । खरुरियं कन्या ।
पाण्डुरियं कन्या । सत्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च मोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः । सत्त्वं द्रव्यं तत्र
निविशते उत्पद्यते आश्रयति वा स गुण इति संबंधः । द्रव्या-
दवैति अपगच्छति यथास्त्रात् हरितता पीततयां उत्पन्नायां
पृथग्जातिषु दृश्यते यथा सैव हरितता तरुणावृणेषु आधेयः
उत्पाद्यः यथा कुसुमयोगात् गन्धो वस्त्रे यथा वा घटे रक्तता
अक्रियाजश्च क्रियाजश्च क्रियातो नोत्पद्यते यथा कासादिषु
महत्वादि चकारात् क्रियाजश्च यथा संयोगो विभागो वा
असत्त्वप्रकृतिः द्रव्यस्वभावरहितः निर्गुण इत्यर्थः ॥

बह्वादेः ॥ ३१ ॥

वेति वर्तते बहु इत्येवमादिभ्यश्च मृद्भ्यः स्त्रियां वा

ङीत्यो भवति । बहुः । बह्वी । पटुतिः । पटुनी । बहु पटुति
 अञ्जति अङ्कति अंहति शकटि शक्ति केच्छस्त्रेर्धे शक्तिं
 पठन्ति सामर्थ्यं शक्तिरेव तेषाम् शस्त्रि सारिराति राधिशादि
 अहि कपि मुनि यष्टि किमर्थमिकारान्ता पठ्यन्ते यावता
 कृदिकारादक्तेरित्येव सिद्धे पटुतिशब्दान्न स्यात् इतरेभ्यश्चा-
 ठ्युत्पत्तिपक्षो इतः प्राणयङ्गात् ओणिः ओशी धमनिः ।
 धमनी । इत इति किम्, ग्रीवा । प्राणयङ्गादिति किम्, कौणिः ।
 साणिः । कृदिकारादक्तेः भूमिः । भूमी । अक्तेरिति किम् ।
 कृतिः । इतिः । अकार्थावित्येके इहापि मा भूत् अकरणि-
 इत्यन्तेर्धृपल कृदिकारादिति किम् । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ।
 स्त्रीकृतो न भवति । ठ्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारस्यैव पूर्वः प्रपञ्चः ।
 अह अगल कमल कृपण विकट विशाल विशंकट भरुज चन्द्र-
 भागान्नद्याम् कल्याण उदार पुराण अहःशब्दस्येह पाठोऽनर्थकः
 केवलस्य स्त्रियामवृत्तेः सविधौतु उत्तरपदभूतस्य दोषस्य इत्य-
 नेनैव त्रैरूप्यं सिद्धम् । बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात्पूर्वशेषे वि-
 कल्पे सिद्धे द्विशब्दं सुबद्धं भवतीति पुनर्ग्रहणम् । तेन शकृदुक्तो
 अण्यंताङीविधिः क्वचिन्न भवति । कामिकेति ।

पतिवत्तन्त्यन्तर्वत्न्यौ ॥ ३२ ॥

पतिवत्नी अन्तर्वर्ती इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पतिः
 मरुच्छब्दस्य ङीत्ये परतः नतोर्वत्वं नुमागमश्च निपात्यते
 जीवति नर्तरि पतिवत्नी । जीवत्पतिव्रित्यर्थः । अन्यत्र पतिमती
 पृथगी । अंतःशब्दादधिकरणप्रधानात् अस्तिसमानाधिकर-
 ण्याभावात् विहितोमतुर्नुक् च निपात्यते गर्भिण्याम् । अन्तर्वर्ती
 गर्भिणी । अन्यत्र अन्तरस्यानस्ति शालायाम् । उक्तं च । पतिव-
 त्न्या नुक्ता वत्वमन्तवत्न्यामतुर्नुका । जीवत्पत्यां च गर्भिण्यां
 यथासंख्यं निपात्यते ।

पत्नी ॥ ३३ ॥

पत्नीति निपात्यते पतिशब्दस्य स्त्रियां नकारो अन्तादेश पुंयोगे निपात्यते ङीट्यो नकारान्तत्वादेव भवति । इयमस्य पत्नी । अस्य पुंसः वित्तस्य स्वामिनीत्यर्थः । पुंयोगादन्यत्र पतिरियमस्य ग्रामस्य ।

सपत्न्यादौ ॥ ३४ ॥

सपत्न्यादिषु पत्नीशब्दो निपात्यते वाम इति विभाषया पत्नीशब्दस्य निपातने प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । समानः पतिरस्याः सपत्नी । यद्येवं पत्नीति वर्तते समानदिभ्य इति वक्तव्ये यन्नकारेकारस्य समुदायस्योच्चारणं किमर्थम् । समानशब्दस्य सभावार्थं इकारापायेपि नकारश्रवणार्थं च । सपत्न्याः अयं सापत्न्यः । कृतेकारस्योच्चारणं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमित्येके सपत्नीभार्यः । एवं एकपत्नी । वीरपत्नी । विडपत्नी । पुत्रपत्नी । भ्रातृपत्नी ।

वा से ॥ ३५ ॥

से पत्नी वा निपात्यते पतिशब्दान्तस्य सृदः स्त्रियां वा नकारः अन्तादेशो निपात्यते । वसे वसे वेदं निपातनम् । अनीच इति नाभिसम्बध्यते गृह्यमाणस्य शब्दस्याभावात् । वासे दृढः पतिरस्या दृढपतिः । दृढपत्नी । स्थिरपतिः । स्थिरपत्नी । वृद्धपतिः । वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः । स्थूलपत्नी । वसे ग्रामस्य पतिः ग्रामपतिः । ग्रामपत्नी । अप्राप्ते विकल्पो ऽयम् । पुंसायोगे पत्नीति नित्यं निपातनम् । तेन पत्नीशब्देन तासे राजपत्नीत्येव भवति । स इति किम् । पतिरियमस्य ग्रामस्य ।

वर्णाद्विहुलं तोनस्तु ॥ ३६ ॥

वर्णावाचिने सृदः स्त्रियां बहुलं ङीट्यो भवति तका-

रस्य तु नकारादेशः तुशब्दः किमर्थं बहुलं ङीविधिर्भवति तका-
 रस्य तु नकारो नित्यं यथा स्यादित्येवमर्थः । एता । एनी ।
 स्येता । स्येनी । रोहिता । रोहिणी । हरिता । हरिणी ।
 शवली । पिशङ्गी । कल्माषी । सारंगी । काली संज्ञायां वर्ण-
 च । काला अन्या । क्वचिदप्रवृत्तिरेव श्वेता । अक्षिता । पलिता ।
 कृष्णा । कपिला । क्वचिदुभयथा । शोणी । शोणा । बहवा ।
 नीली औपधिः । प्राणिनि च नीली बहवा । नीली गोः । संज्ञा-
 यामुभयम् । नीली । नीला । आच्छादने न भवत्येव । नीला
 साटी । नीला मेघमंहतिः । वर्णादिति किम् । कृता । हृता ।
 अत इत्येव । सितिः कन्या ।

कुण्डगोणस्यलभाजनागकुशकामुककवरादमन्त्रा-
 वपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्योयोविकारमैथुनेच्छाकेशवे-
 शेषु ॥ ३७ ॥

कुण्डादिभ्यः कवरशब्दपर्यन्तेभ्यः अमन्त्रादिष्वर्थेषु यथा-
 संख्यं स्त्रियां ङीत्यो भवति । कुण्डो भवति अमन्त्र चेत् कुण्डा
 अन्या दाह इत्यर्थः । गोणी भवति आवपनं चेत् गोणा अन्या ।
 संज्ञेया । स्थली भवति अकृत्रिमा चेत् स्थला अन्या ।
 भाजी भवति श्राणा चेत् भाजा अन्या । भाजयतेः स्त्रियां
 युक्तिं प्राप्ते अत एव निपातनादकारः । नागी भवति स्थौल्यं
 चेत् नागा अन्या । तन्वी दीर्घा वा संज्ञाया वा । जातिवि-
 वक्षायां तु नित्यं ङी । कुशी भवति अर्थाविकारश्चेत् कुशा
 अन्या काष्ठादिमयी तदाकृतिः । कामुकी भवति मैथुनेच्छा
 चेत् कामुका अन्या । केशरी भवति केशवेशश्चेत् केशरा अन्या ।

पुयोगात् खोरगोपालकादेः ॥ ३८ ॥

अत इति वर्तते पुयोगाद्देतोयः शब्दः स्त्रियां वर्तते
 खभूतः तस्मात् ङीत्यो भवति गोपालकादीन् वर्जयित्वा । उपा-

ध्यायस्य स्त्री उपाध्वायी । शङ्खी । प्रष्टी । महामात्री । एते
संज्ञाशब्दा पुंयोगात् स्त्रियां वर्तन्ते । पुंयोगादिति किम् ।
देवदत्ता । स्त्रीरिति किम् । प्रसन्ना । प्रजाता । परिश्रुष्टा ।
पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्तन्ते न तु पुंसि संज्ञाभूताः ।
अगोपालकादेरिति किम् । गोपालिका । पशुपालिका । आ-
दिशब्दः प्रकारवाची । तेन सूर्यादेवतायां ङीर्न भवति । सूर्य-
स्य सार्या सूर्या । देवतायामिति किम् । सूर्यो नाम अनुष्यः
तस्य सूरीति ।

पूतक्रतोरैव ॥ ३८ ॥

पुंयोगादिति वर्तन्ते । पूतक्रतुशब्दात् ङीत्यो भवति ऐकारश्चा-
न्तादेशः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । पुंयोगादित्येव । पूताः
क्रतवो यस्याः सा पूतक्रतुः ।

वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदात् ॥ ४० ॥

ऐचेति वर्तन्ते पुंयोगादिति च । वृषाकपि अग्नि कुसित
कुसीद इत्येतेभ्यः स्त्रियां ङीत्यो भवति ऐकारश्चान्तादेशः ।
वृषाकपायी । अग्न्यायी । कुमितायी । कुसीदायी । कुसितकुसी-
दयोः संज्ञाशब्दत्वात् पूर्वणैव सिद्धेऽप्येकारार्थं वचनम् । पुंयो-
गादित्येव । वृषाकपिनाम कानित् ।

मनोरी च ॥ ४१ ॥

पुंयोगादिति वर्तन्ते औकारश्चान्तादेशः ऐकारश्च । मनोः
स्त्री मनायी । मनायी । केषांचिन्मनुरित्यपि ॥

वरुणभवसर्वरुद्रेन्द्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुला-
चार्याणामानुक् ॥ ४२ ॥

वरुणादिभ्यो मृडश्चो ङीः स्त्रियां त्यो भवति आनुगागमः ।
अत्र केषांचिच्छब्दानां पुंयोगादिति सिद्धेऽप्यानुगर्थं ग्रहणम् ।

वरुणानी । भवानी । सर्वाणी । रुद्राक्षी । इन्द्राक्षी । सृष्टाणी ।
 हिमारेखयोर्महत्वे । महद्भिर्भं हिमानी । महद्दरख्यमरखया-
 नी । यथाद्वीपे । सदोषो यवः यवानी । यवनाङ्घ्रिय्याम् । यवनानां
 लिपिः यवनानी । उपाध्यायमातुलाभ्यां वा । आनुकण्ठ्यायं
 विकल्पः । उपाध्यायी । उपाध्यायानी । मातुली । मातुलानी ।
 आचार्यादणत्वं च । आचार्यानी । अचार्या । आर्यक्षत्रियाभ्यां
 अपुंयोगे वेति वक्तव्यम् । आर्याणी । आर्या । क्षत्रियाक्षी ।
 क्षत्रिया । अपुंयोग इति किम् । आर्यस्य भार्या भार्या । क्षत्रियस्य
 भार्या क्षत्रियी । आनुगिति द्विमात्रोच्चारणमिष्टिसंग्रहार्थम् ।

क्रीतात्करणादेः ॥ ४३ ॥

क्रीतशब्दान्ताभ्युदः करणादेः स्त्रियां ङीत्ये भवति ।
 वस्त्रेण क्रीयते या वस्त्रक्रीती । वसनक्रीती । साधनं कृता बहुल-
 मित्यत्र बहुलवचनाङ्गठ्यम् । तिङाकारकाणां कृभिः सविधिः
 प्राक्सुबुत्पत्तेरिति करणवाचिशब्दस्य क्रीतशब्देन सविधिः ।
 पश्चादकारांतलक्षणो ङीविधिः । करणादेरिति किम् । सुक्रीता ।
 दुःक्रीता । तादृद्वीत्यपुम्भुस इति सत्यत्वे कथं सा हि तस्य
 धनक्रीता प्रागेभ्योऽपि गरीयसी बहुलवचनादन् सुवन्तेन
 वृत्तिर्न कृदन्तेन सुबुत्पत्तिश्च बहिरङ्गा अन्तरङ्गे टापि कृते भव-
 तीति सिद्धम् । क्रीतान्ताभ्युद इति विशेषणात् वाक्येन भवति,
 प्रत्येण क्रीता ।

क्तादल्पे ॥ ४४ ॥

करणादेरिति वर्तते । करणादेर्भुदः क्तान्तात् अल्पे ङीत्ये
 भवति । अत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेः सविधिः । अत्रविलिप्ती
 द्यौः । अल्पान्यस्यामत्राणीत्यर्थः । रूपविलिप्ती पाशे, अल्प इति
 किम् । चन्दनानुलिप्ता ।

जातेर्वात् ॥ ४५ ॥

क्वादिति वर्तते । जातिशब्दपूर्वः कान्तो यो वसः तस्मात्
 ङीट्यो भवति । अस्वाङ्गादेरुत्तरत्र विकल्पो वक्ष्यते । स्वाङ्गे
 पूर्वपदमिहोदाहरणम् । शङ्खी भिक्वी यस्याः सा शङ्खभिक्वी ।
 उरुच्छिक्वी । गलकोटकृती । केशलूनी । जातेरिति किम् । मास-
 जाता । बहुजाता । अजाता । सुखजाता । दुःखजाता । वा-
 दिति किम् । सध्यजानुप्रतिष्ठिता । जातान्तात्प्रतिषेधो
 वक्तव्यः । दन्तजाता । स्तनजाता । पाणिगृहीत्यादीनां गुर्वनु-
 ज्ञातेन ङीवक्तव्यः । पाणिगृहीती भार्या । यस्यास्तु यथाकथञ्चित्
 पाणिगृहीतः सा पाणिगृहीता । तद्वतिदत्तकं जीवतिकालसु-
 खादिभ्यः परनिपातः तान्तस्येति जातिरत्र सकृदारूपात्-
 निर्याद्या ॥

वा ऽस्वाङ्गादेः ॥ ४६ ॥

क्वादिति वर्तते । वादिति च अस्वाङ्गादेः कान्ताद्वात्
 वा ङीट्यो भवति । सागरं जग्धमनया सागरजग्धी । साग-
 रजग्धा । पलायहुमजिती । पलायहुमजिता । सुरापीती । सुरा-
 पीता । अस्वाङ्गादेरिति किम् । शंखभिक्वी । स्वाङ्गादेः पूर्वस्य
 नित्यो विधिः । वेति ठपवस्थितविभाषा तेनेह न भवति ।
 वस्त्रं वस्त्रमस्याः वस्त्रलक्षा । वसनलक्षा । यद्यपि संज्ञायां
 विकल्पः । प्रवद्विलूनी । प्रवद्विलूना ॥

स्वाङ्गाङ्गीचोस्फोडः ॥ ४७ ॥

वेति वर्तते । स्वाङ्गं न्यक् अस्फोड् यत् तदन्ताभ्युदः वा
 ङीट्यो भवति । दीर्घकेशी । दीर्घकेशा । गौरमुखी । गौरमुखा ।
 स्वाङ्गादिति किम् । बहुवचः । अस्फोड इति किम् । कल्याण-
 गुल्फा । कल्याणपार्श्वौ । वेति ठपवस्थितविभाषा ठपारूपाता ।

तेन अङ्गनात्रकवृद्धेभ्यो वा प्रतिषेधः । सुदङ्गी । सुदङ्गा । सुदुगात्री ।
 सुदुगात्रा । स्निग्धकवृद्धी । स्निग्धकवृद्धा । वसाधिकारे पुनर्न्यग्र-
 हणं वार्थम् । अधिकेशी । अधिकेशा । निःकेशी । निःकेशा माला ।
 इह कस्मान्न भवति कल्याणं पाणिपादमस्याः कल्याणपाणि-
 पादा । स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गप्रक्षणेन न गृह्यते किम् स्वाङ्ग
 अद्वयं मूर्तिमत्स्वाङ्ग प्राणिस्थमविकारजम् । अतस्तस्य तत्र
 दृष्टं चेत् तस्य चेत् तत् तथायुतम् । स्वाङ्गं मुखादि । अद्व-
 यमिति किम् । बहुकका । मूर्तिमदिति किम् । बहुज्ञाना । प्राणि-
 स्थमिति किम् । तद्वन्मुखा शाला । अविकारजमिति किम् ।
 बहुसोका । अतस्तस्य तत्र दृष्टं च प्राक् प्राणिनि दृष्टं संप्रत्य-
 प्राणिस्थमपि स्वाङ्गम् । दीर्घकेशी । दीर्घकेशा रज्या । तस्य
 चेत्तत् तथा युतम् तेन प्रकारेण प्राणिनो युतदृष्टं तस्या प्राणि-
 नोपि यदि तत्तथायुतं दृश्यते एवमपि स्वाङ्गम् । दीर्घमुखा
 दीर्घमुखी अर्था ॥

नाशिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गात् ॥ ४८ ॥

स्वाङ्गास्त्रीच इति वर्तते । वेति च । नाशिकादयो ये नी-
 चः तदन्तान्मुदः वा ङीत्यो भवति । दीर्घनासिका । दीर्घ-
 नासिका । तनूदरी । तनूदरा । विम्बोष्ठी । विम्बोष्ठा । ओ-
 स्त्वोष्ठयोर्भासे पररूपमुपसरूपास्यते । समजङ्घी । समजङ्घा ।
 समदन्ती । समदन्ता । चारुकर्णी । चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी । तीक्ष्ण
 शृङ्गा । नासिकोदरयोर्बहुच इत्यनन्तरे प्रतिषेधे प्राप्ते ग्रहणम् ।
 सहजञ्छिद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव शेषाणामस्फोटवृत्ति
 पूर्वस्मिन् प्रतिषेधे प्राप्ते उपादानम् । महादिप्रतिषेधस्तु भवत्येव ।
 पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् दीर्घपुच्छी । दीर्घपुच्छा । कबरमणिशरविषेभ्यो
 नित्यमिति वक्तव्यम् । कबरं पुच्छमस्याः कबरपुच्छी । मणिः पुच्छे

अस्याः मणिपुच्छी । विषं पुच्छे अस्याः विषपुच्छी । ईक्षिशे-
षये वेह्यत्र सङ्गादिभ्यः इवनस्य परवचनमुक्तम् । उपमानात्
पक्षपुच्छाभ्यामिति वक्तव्यम् । उलूक इव पक्षावस्थाः उलूक-
पक्षौ धाता । उलूक इव पुच्छमस्या उलूकपुच्छी सेना ॥

न क्रोडादिबहुवः ॥ ४८ ॥

क्रोडादिर्गणः । क्रोडाद्यन्तात् बहुवन्ताश्च सृदः ङीट्यो
न भवति । स्वाङ्गाक्षीव इति प्राप्तिः । क्रोडाशब्दः स्त्रीलिङ्गः ।
कल्याणी क्रोडा अस्याः कल्याणक्रोडा । कल्याणगोरवा ।
कल्याणबाला । कल्याणसुरा । कल्याणशफा । कल्याणगुदा
क्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा । सुगता । बहुवःखल्वपि ।
पृथुतघना । दृढहृदया । महाललाटा ॥

सहनश्चिद्यमानात् ॥ ५० ॥

सह नञ् चिद्यमान इत्येतेभ्य उत्तरं यत्स्वाङ्गं तद-
न्तात् ङीट्यो भवति । सकेशा । अकेशा । चिद्यमानकेशा ।
मनासिका । अनासिका । चिद्यमाननासिका । सुदन्ता ।
चिद्यमानदन्ता ॥

नखमुखात्स्त्री ॥ ५१ ॥

नख मुख इत्येवमन्तान्सृदः स्तुविषये ङीट्यो न भवति ।
सूर्यणखा । ठयाघ्रणखा । वज्रणखा । पूर्वपदात्खावगदिति
यात्वन् । गौरमुखा । श्लक्ष्णमुखा । संज्ञाशब्दा एते । खाविति
क्तिन् । सूर्यमिव नखा अस्या सूर्यनखी । सूर्यनखा ।
चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा ॥

सख्यशिश्वी ॥ ५२ ॥

सखी अशिश्वी इत्येता शब्दौ निपात्येते ङीविधिर्नि-
पात्यते । सखीयं कुमारी । नास्याः शिशुरस्ति अशिश्वी ॥

जातेरयोः ॥ ५३ ॥

अत इति वर्तते । जातिवाचिन अयकारोऽङो मृदः
स्त्रियां ङीत्यो भवति । आकृतियहणा जातिर्लिङ्गानां च न
सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्याद्या गोत्रं च चरणैः सह । आकृतिः
संस्थानं आकृतिग्रहणमस्याः आकृतियहणा । ब्राह्मणत्वादीनां
जातिविशेषाणां संस्थानविशेषाभावात् कथं संग्रहः । लिङ्गानां
च न सर्वभाक् एकालिङ्गो द्विलिङ्गो वा भावो जातिः । ब्राह्मणत्वा
दिषु केवलमुपदेशमात्रं जातिव्यवहारस्य निबन्धनम् । जात्यसामे-
षि द्विलिङ्गतास्ति देवदत्तः देवदत्ता इति । अथ कथं त्रिलिङ्गेषु
नटस्तटी तटमित्येवमादिषु जातिवाचित्वम् । सकृदाख्यातनि-
र्याद्या अभिधानप्रत्यययोरनाकस्मिकत्वात्तन्निमित्तं जातिरि-
ति । एवं सकृदाख्याता निश्चयेन यास्या ननु सर्वं शब्दा जाति-
वाचिन इत्यस्मिन् दर्शने यदूच्यते शब्दानां क्रियागुणशब्दानां च
जानिशब्दस्य देवदत्तादयोपि संज्ञाशब्दा बाल्यकीमारयोवनादि-
व्यवयविनीमाकृतिमवलम्बन्ते । एवं च देवदत्ता कारणाशुक्रेत्यत्र ङी
विधिः प्रसज्येत यदीदं दर्शनमाश्रीयेत व्यावर्त्यं नास्तीति ग्रह-
णमनर्थकं स्यात् । तस्माद्येषां जातिरेव प्रवृत्तेर्निमित्तं त इह
जातिशब्दाः । गोत्रं च लौकिकमपत्यमात्रं जातिः मात्राकृतिः
प्रतीयते नापि किञ्चिद्विङ्गमस्ति येन सकृदाख्यातेन लिङ्गानां च
न सर्वभागित्यस्मिन् दर्शने गोत्रंचेति न वक्तव्यम् चरणैः महे-
वि चरणमध्ययनशालात् क्रिया तदात्मकं जातिः । कुक्कुटी ।
ब्राह्मणी । तटी । नाडायमी । बठहूमी । कटी । कठेन प्रोक्तमधीते
या शौनकादिभ्यस्तुन्दमि णिनिति णिन् । परस्वाणः उपप्रो-
क्तादित्युप् । मौनकादिष्वेव । कठचरकादिति इम उप् ।
जातेरिति किम् । मृगहा । अयोऽङ इति किम् । आयो ।
सत्रिया ।

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालद्युः ॥ ५४ ॥

पाकादयो द्यभूना यस्य तस्माज्जानिवाचिनो सृदः स्त्रियां ङीट्यो भवति । ओदनपाकी । क्षणपाकी । मूषिककर्णी । संकुकर्णी । यष्टीपर्णी । शालिपर्णी । शखपुष्पी । हिरण्यपुष्पी । दासीकली । पुष्पकली । दर्भमूली । सीर्यमूली । गोशाली । अश्वशाली । पुष्पफलमूलोत्तरपदादुभो ङोविधिर्नैव्यते तद-
जादिषु पठनीयम् । पूर्वण सिद्धे नियमार्थमेतत् स्त्रियानेव
ये जातिवाचिनः शब्दाः तेषु एतेभ्य एव ङोविधिर्नान्यस्मात् ।
बलाका । मलिका ।

इतो मनुष्यजातेः ॥ ५५ ॥

इकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनो सृदः स्त्रियां ङीट्यो
भवति । कुन्ती । अवन्ती । अपत्यार्थे द्विकुरुनाद्यजादकौशलात्-
ज्य इति ज्यः । तस्य कुन्त्यवन्तिकुरुभ्यः स्त्रियामित्युप् । एवं
दाक्षी । ह्याक्षी । इत इति किम् । विट् । दरत् । यथासंख्यमजणोः
अतोऽप्राच्यभर्गादेरित्युप् । मनुष्यग्रहणं किम् । तित्तिरिः । जाते-
रिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योऽङोपि यथा स्यात् ।
औदमेयी । अयोऽङ् इति प्रतिषेधः उत्तरत्र त्रिसूत्रां च वर्तते ।
इज उपसंख्यानमजात्यर्थं कर्तव्यम् । सुतङ्गमेन निर्वृता
नगरी सौतङ्गमी । बुद्धङ्गकठेट्यादिना सुतङ्गमादिभ्य इज् ।

ऊरुतः ॥ ५६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवा-
चिनो सृदः स्त्रियां ऊकारस्त्यो भवति । कुरूः । इक्ष्वाकूः ।
पसूः । अस्य कुन्त्यवन्तिकुरुभ्यः स्त्रियामिति अजणोः अ-
तोऽप्राच्यभर्गादेरित्युप् । द्विमात्रोच्चारणं शेषाद्देति परस्यापि
कपो वाचनार्थम् । तथाहि ब्रह्म बन्धुर्यस्याः सा ब्रह्मबन्धूः ।

वीरचन्द्रः । अत्र च नमुदायो ब्राह्मणविशेषजातिः । यदृभ्दावेन
सृदसृदोरेकादेशः सृद्वृत्ततीति सृत्तमन्त्रायां स्वाद्युत्पत्तिः ।
मनुष्यजातेरित्येव । रुहः । रुक्माकुः । आसुः । अयोः इत्येव ।
अश्वयुः स्त्री । अलावुः । कर्कन्धूरित्येवमादयः ऊणादिकाः कथं
अलावुकर्कधुद्वृत्तकलमिति इकः प्रोद्या इति प्रादेशेन सिद्धम् ।

पङ्क्तोः ॥ ५७ ॥

पङ्कुशब्दात् स्त्रियर्षा कृत्यो भवति । पङ्गूः । इवसुरशब्द-
स्योकाराकरयोः समूश्च तयो वक्तव्यः । इवश्रूः ॥

ऊरुद्योरिवे ॥ ५८ ॥

ऊरुशब्दो द्युर्यस्य तस्मान्सृदः इषार्थं गम्ये स्त्रियामृतयो
भवति । करभोरुः । रुदलीस्तम्भोरुः । नागनासोरुः । इव इति
किम् । वृत्तोरुः कन्या ।

संहितसफलक्षणवामादेः ॥ ५९ ॥

संहिताद्यादेर्सृदः ऊरुद्योः स्त्रियामृतयो भवति । अनिवार्थी
ऽयमारम्भः । संहितोरुः । सकोरुः । लक्ष्योरुः । वामोरुः । संहित
सहाम्यां चेति वक्तव्यम् । महितोरुः । सहोरुः ।

बाहन्तकद्रुकमण्डलुभ्यः ॥ ६० ॥

बाहुशब्दान्ताम्सृदः कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां सुविषये
कृत्यो भवति । मद्रुशब्दः । मद्रुशब्दः । कद्रूः । कर्मण्डलूः । कासां
चिदेताः संज्ञाः । साविति किम् । वृत्तौ बाहु अस्याः वृत्तबाहुः ।
कद्रुः । कर्मण्डलुः ॥

हृतः ॥ ६१ ॥

अधिकारेणैवं संज्ञा । यानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः आकपः
हृतमन्त्रास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । यूनस्तिः युवतिः ।

कटुत्तगइति सूतसंज्ञाया स्वाद्युत्पत्तिः । बहुत्वनिर्देशोऽनुक्तपरि-
ग्रहार्थः । नद्यान्म सक्तोऽन्यतोऽपि भवति । अन्ततः ।
आदिनः । चर्मादुक्तं विहितः । अथर्नादपि । आपर्मेकः ।
इतामिह बहुत्वेन निर्देशे किं प्रयोगनम् । अनुक्ताश्च बहु-
त्पत्तिर्यथा स्वादन्तमादिषु । तथा अनुक्ता अपि इति-
भवन्ति । अथपश्चादुक्तं इत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ६२ ॥

युवन्मित्येतस्मात्तिर्भवति स्त्रियाम् । युवतिः । यूनः स्त्री-
विवक्षायां कुतश्चाद्यर्थविवक्षायां च परत्वात् कादयः प्राप्नु-
वन्ति तस्माद्यून इति योगविभागः । यूनः इत्यप्रसङ्गे स्त्रीत्य
एव भवति ततः कादयः । युवतिकाः ।

उपोऽसु रुपान्त्ययोर्वृद्धेऽनार्वेऽणिजोः ॥ ६३ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । अणिजो यौ वृद्धेननार्वे विहितौ ऽनु-
रूपान्त्यौ तदन्तस्य सूदः इत्यवयवादेशो भवति । निर्देश-
मानघोरणिजोरेव व्यादेशः । पौत्रादि बहुमिति अणत्त्वविशे-
षस्य बहुसंज्ञा । अथेतिदनाथं तद्रहिते बहु इति । स्फेठः दीरिति
अर्चां रु संज्ञीका रुः उपान्त्यं सुविहितं कथेरणिजोस्तयोऽव्या-
देशः । वकारः वे अस्य पुत्रपत्योर्जिरित्यत्र विशेषणार्थः । करीष-
स्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः । उपमानादिति वा इकारः सान्तः ।
करीषगन्धेरपत्यं स्त्री कारीषगन्ध्या । कौमुदगन्ध्या । वराह-
स्यापत्यं स्त्री वाराह्या । बालास्या । नातिलक्षणस्यायोक्त इति
प्रतिषेधः अनस्त्विति स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् । अस्तिज-
ल्लोपि स्त्रीत्यो न भवति ततः व्याप्त्यनुगुणम् । अस्ति इत्यन-
विवक्षार्थं अर्चा निर्दोषं क्रियतेऽस्तु रूपान्त्येयोरिति अग्न्या
येननाठयवधानं तेन ठयवदितेऽपीति एकेन कर्त्तुं ठयवधाने

वाराद्यादिषु स्यात् । अस्मिन् बहुत्वनिर्देशः प्रथमभूतो-
यत्राचां बहुत्वमस्ति तत्रादेशः तेनेह न भवति । दासी । प्लासी
रूपांत्ययोरिति किम् । औपगवी । वृद्ध इति किम् । अहि-
कृत्रे जातः आहिकृत्री । अनार्य इति किम् । वाशिष्ठी ।
वैश्वामित्री । अस्मिन्नोरिति किम् । आर्तमाणी । अतमा-
गादिदादिलसणोऽञ् । इह बहुलोऽपत्यं स्त्री भीहुलोऽपत्या ।
बाह्यादित्वादित्वादिषु कृते रूपान्त्यत्वं ततः व्यादेश इति
आनुपूर्व्यम् ॥

गोत्रावयवात् ॥ ६४ ॥

अणिञोरिति वर्तते । गोत्रमिति पूर्वाचार्याणां वृद्धस्य
संज्ञा । गोत्रावयवाः गोत्राभिमतः कुलारूपाः गोत्रावयववा-
चिनो मृदः वृद्धे विहितयोरणिञोः स्त्रियां व्यो भवति । अरूपां-
त्यार्थोऽयमारम्भः । पुणिकस्यापत्यं स्त्री पीणिष्या । भुणिकस्य
भौणिष्या । मुखरस्य मौखर्या । यत्रानन्तरापत्येऽपि व्यो दृश्य-
ते क्रीड्यादिषु तत्पठनीयं यथा भन्तकाम्या देवदत्ता ॥

क्रीड्यादेः ॥ ६५ ॥

क्रीड्य इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां व्यो भवति यथासम्भ-
वक्रीटापोः प्राप्तयोः क्वचिदनन्तरापत्यार्थः क्वचिद्वहुजन्यः क्वचि-
दरूपान्त्यार्थः आरम्भः क्वचिदस्मिन्नोरन्योरपि त्यएवायं व्य
वृक्षते । क्रीडी । क्रीड्या । इतोमनुष्यजातेरिति ङीविधिः
प्राप्तः । क्रीडि लाहि व्याहि आपिशलि आपसिति एते
वृजन्ताः । औपयत चैटयत वैकयत वैल्वयत एते मकारान्ता
अवन्ताः । सीधातकिः वृजन्तः । सूतशब्दाद्युक्त्या व्यः ।
सूतया । सूता अवन्तः । भोजात् सत्रियजाती । भोज्या ।
भोजनः अवन्ता । भौरिकिवालात्थलिकापिष्टलि एते वृजन्ताः ।
गीकक्षा टावन्तोऽक्षारखं जित्वनिवृत्त्यर्थम् । गीकस्यापुत्रः ॥

दैवयज्ञिसौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाशठेविद्धिभ्यो

वा ॥ ६६ ॥

दैवयज्ञि सौचवृक्षि सात्यमुग्रि काशठेविद्धि इत्येतेभ्यः वा
ठयो भवति । समयश्च विज्ञायेयम् । वृद्धे प्राप्ते अनन्तरापत्ये
वाप्राप्ते । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । सौचिवृक्ष्या । सौचिवृक्षी ।
सात्यमुग्र्या । सात्यमुग्री । काशठेविष्या । काशठेविद्धी ।
अनन्तरापत्ये इज उपसंस्वानमजात्यर्थमिति ऊी वृद्धापत्ये
इतोमनुव्यजातेरिति ॥

समर्थात्प्रथमाद्वा ॥ ६७ ॥

समर्थादिति प्रथमादिति वेति च पदत्रितयमधिकृतं
वेदितव्यम् किंबहुसर्वनासोद्वयादेरित्यतः प्राक् वक्ष्यति
तस्यापत्यं उपगोरपत्यं औपगवः । तस्येत्येतत्तातं सूत्रे
प्रथमं सविधित्वम् तस्मादपत्याभिधाने त्वः समर्थादित्युच्यते
सामर्थ्यं च सुवन्तस्येति सुवन्तात्योत्पत्तिः द्वद्वर्णादिति
विशेषणार्थं तु ऊ्याम्सद्वृषहणमधिक्रियते वृद्धस्य उपगोरपत्य-
मिति वाक्यस्यासुवन्तत्वात् वाक्यावयवस्य चासान-
र्यात् त्वामुत्पत्तिः । समर्थादिति किम् । कम्बल उपगोर-
पत्यं देवदत्तस्य । यद्येवं समर्थः पदविधिरिति समर्थादेव नवि-
ध्यति किमनेन कृतवर्णानुपूर्वकात् पदात् त्वो यथा स्वादि-
त्येवमर्थम् । धृत्यितस्त्वापत्यं सीत्थितिः । वैशमाधिरिति शेन्द्र-
स्येत्यत्र वक्ष्यति समुदायकार्यं तावद्भवति पशुआदेकादेशः ।
एवं वासंहितात्योत्पत्तावनिष्टं कृपं स्यात् । प्रथमादिति किम् ।
तान्ताद्यथा स्यादपत्यश्चकदाभा भूत् । वाग्रहणं किम् । उप-
गोरपत्यमिति वाक्यमपि साधु यथा स्यात् । अनन्तराद्वाग्रह-
णात् सविधिरपि । उपगवपत्यम् ॥

प्राग्द्रोरण् ॥ ६८ ॥

द्रोः माने वय इति वक्ष्यति प्रागेतस्माद्योऽर्षा वक्ष्यन्ते तेऽवयव-
भवतीति वेदितव्यम् । अधिकारी विधिर्वाऽप्यम् । अधिकारपक्षे
पीडाया वा बोद्धव्यत इत्येवमादी वाचनमादपवादविषये
नास्ति वृत्तिः । विधिपक्षेऽपि परिहृत्यापवादविषयं तत उत्स-
र्गाभिनिविशते । वक्ष्यति तस्यापत्यं औपगवः । कापटवः ।
अपवादेन बाधितोऽप्युत्तरत्रानुवर्ततानिति प्राग्वचनम् ।

अश्वपत्यादेः ॥ ६९ ॥

अश्वपति इत्येवमादिभ्यः समर्थविभक्तपन्तेभ्यः अण् सव-
ति प्राग् द्रोरर्षेषु । पतिद्योरिति रायो वक्ष्यते । तस्यायनपवादः ।
अश्वपतेरपत्यं आश्वपतः । अश्वपति गजपति गणपति राष्ट-
पति कुलपति पशुपति धान्यपति बन्धुपति सभापति क्षेत्रपति
येऽत्र द्रुसंज्ञाः तेभ्यः दोश्छइति छ उ बाधित्वा पूर्वनिर्णयेनाय-
मेवाण् ।

दित्यदित्यादित्यपतिद्योर्षयः ॥ ७० ॥

प्राग् द्रोरिति वर्तते । दिति अदिति आदित्य पतिद्यु-
इत्येतेभ्यः समर्थविभक्त्यन्तेभ्यः प्राग् द्रोरर्षेषु रायो भवति ।
अणोऽपवादः । दितेरपत्यं दैत्यः । द्रुवचइतोनिजइतीमंढणं पूर्वनि-
र्णयेनायं बाधते । सर्वतोऽप्यर्षादिति लोविषौ कृते परत्वाङ्गणं च
भवति । दैतेयः । लिंगविशिष्टपरिभाषावानित्या अदितेर-
पत्यं आदित्यः । आदित्यस्यापत्यमादित्यः । प्राक्तनस्य
यकारस्य व्यञ्जनानामुत्थापत्यस्येति ह्रस्वो यमां यमि सन्निति वा
लभ्य । पतिद्योः सस्वपि । बार्हस्पत्यः । सैनापत्यः । प्राजा-
पत्यः । रायाद्योऽर्षविशेषलक्षणादणपवादात् पूर्वनिर्णयेव राय

एव भवति । वनरूपतीनां समूहः वानरूपत्यम् । यमाच्चेति वक्त-
व्यम् । वनस्यापत्यं याम्यः । पृथिव्या जाजी । पार्थिवः । पार्थिवी ।
देवस्य यजजी । देव्यम् । देवन् । बह्विषष्टिस्त्वं यजु । वाङ्मयम् ।
ईक एव । वाहीकः । भेर्मनात्रटिस्त्रमनित्यकारातीय इत्यादी ।
स्यास्त्रोऽकारः । अश्वत्थाम्नोऽपत्यं अश्वत्थामः । लोम्नश्चा-
पत्येषु बहुषु । बहुलोमाः । शरलोमाः । बहुटिष्विति किम् ।
अहीदुलोमिः । शारलोमिः । सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यः । गव्यः ।
अजादिप्रसंग इति किम् । गोरुप्यम् । गोनयम् ॥

उत्सादेरञ्ज ॥ ७१ ॥

प्राग्द्वोरिति वर्तते । उत्स इत्येवमादिभ्यः सन्धेर्विभक्त्य-
न्तेभ्यः प्राग्द्वोरर्थेऽवञ् भवति । अणस्तदपवादानां च बाधकः ।
अजि सति यजजोरिति बहुत्वे उठभवति । उत्सस्यापत्यं औत्सः ।
उदपानस्यापत्यमौदपानः । उत्स उदपान विकिर विनद महा-
नद महाप्राञ्च तरुण तलुन वटकयशठदादौ असमास इत्यर्थः ।
धेनु पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर पीलु
कुक्ष उदस्यानशठदादेशे पृषदंश भस्त्रकीय रघंतर मध्यंदिन
वृहत् महत् सत्वत्शठदो मत्स्यतः आगतनुको गृह्यते । कुरु
पञ्चाल इंद्रावसान उष्णिह ककुभ् सुपर्ण ग्रीष्मादह्णन्दसीति
वक्तव्यम् । उन्दश्चेह वृत्तजातिः । तरुणशठदस्य लिंगविशिष्टस्य
पङ्क्तम् । तरुण्या अपत्यं तारुणः रायादयोऽर्थविशेषलक्षणादश-
पवादात् पूर्वनिर्णयेन ज्ञवन्तीति ।

स्त्रीपुंसान्नुक्त्यात् ॥ ७२ ॥

वक्ष्यति ब्रह्मणस्त्व एतस्मात्त्वसंशठदनात् प्राग्योऽर्थो
वक्ष्यते तेषु स्त्रीशठदात् पुंशठदाच्च अञ् भवति जुगागमः ।
स्त्रीषु नयं स्त्रीणां समूहः स्त्रीभ्यः आगमम् स्त्रीभ्यो हितं

स्त्रीणां भावो वा स्त्रैश्चम् । एवं पौंसनम् । नेपुंसोद्गीतिप्रतिषेधात्
पुंसस्त्रिंशं न भवति । स्त्रीशब्दस्य तु नुब्वचनं सामर्थ्यात् ।
स्त्रैश्चाः पौंसना इत्यत्र यज्ञञोरित्युप् प्राप्नोति इह च स्त्रैणानां
संघ इति संघाङ्कुलक्षणइत्यण् प्राप्नोति । चेत्तनेता दोषौ अपत्या-
धिकारात् प्रागुद्धं च वृद्धपदयोः लौकिकगोत्रग्रहणमिति वक्ष्यते
न च स्त्रैश्चं पौंसनमिति वा लौकिकं गोत्रं तस्मादुपरगौ न भवतः ।
पुंश्चजातीयदेशीय इतिवचनं योगापेक्षं सापेक्षं वतोऽर्थं नायं
विधिरिति । स्वीयत् । पुंवत् ।

वृद्धेऽन्यनुप् ॥ ७३ ॥

प्राग्द्वोरिति वर्तते । यस्कादिभ्यो वृद्धइत्यत्र उभुक्तः
तस्यानुम्भवति प्राग्द्वीय अजादावुत्पत्त्यमाने । गर्गाणां छात्राः
गार्गीयाः । यज्ञञोरिति बहुत्वे उप् प्राप्तः हेयविषये प्रतिविध्यते ।
यस्य ऊपाचेत्यरवं क्यहुतावृत्त्यापत्पक्ष्येति यत्नम् त्वाग्रयल-
ज्ञश्च ऐडभवति । यास्कीयाः । शिवादिक्षणस्याशः यस्कादि-
भ्यो वृद्ध इत्युप् प्राप्तः । आत्रेयीयाः । द्वयचः इतोनिअइतिठ-
प्नस्य भृग्वत्रिकुत्सवशिष्टगोतमांगिरोभ्यइत्युप्प्राप्तः । सारपा-
ययीयाः । यस्कादिभ्यो वृद्ध इत्यनेन महादिकञः उप्
प्राप्तः । वृद्ध इति किम् । कुत्रलस्येदं कौबलम् । वादरम् ।
अवयवार्थं आगतस्याणः उप्कल इति तथैव भवति । अचीति
किम् । गर्गस्थः गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् । प्राग्द्वोरित्येव
गर्गभ्यो हितं गर्गीयम् । वृद्धाद्वृद्धतात् एकस्मिन् युनि
द्वयोर्वा यूनोर्यस्यः तस्मिन्कष्टेऽप्यनुम्भवति । बिदा-
नामपत्यं युवा वैदः वैदा । अजन्तादत् इज् । तस्य त्रिय-
राजार्थाद्युपविशञ्जोरित्युप् । त्यस्ते त्वाग्रयमित्यजादित्व-
मस्ति । वर्णाश्रये नास्ति त्वाग्रयमिति न जतक्यम् । अचीति
विषयनिर्देशः । एकद्वयत्वाच्च वृद्धात् युवकबहुत्वविषयायां सञ्च-
यकतठयः । वैदस्य वैदयोः अपत्यानि युवानः बिदाः ।

रस्योवनपत्ये ॥ ७४ ॥

प्राग्द्वोरिति वर्तते । रस्य निमित्तत्वेन संबन्धी यो हृत्
अपत्यवर्जिते प्राग्द्वोरर्थे विहितः तस्योक्तमवति । पञ्चसु गुरुषु भवः
पञ्चगुरुर्नमस्कारः । दशसु चर्मेषु भवः दशवर्नः । द्वाविनु-
योगावधीते द्वयनुयोगः । उपनुयोगः । हृदर्थे वसः । संख्यादीर-
संज्ञः । अथार्थे आगतस्थाणः सप् । रस्येति निमित्तविशेषणं
किम् । सवन्ताद्यो हृत् तस्योन्मा भूत् । पञ्चगुरोर्नमस्कारस्येदं
पञ्चगुरवम् । यदि रस्य निमित्तं यो हृत् तस्योप् इह तर्हि न
प्राप्नोति पञ्चानां कपालानां समाहारः पञ्चकपाली । पञ्चकपाल्यां
संस्कृतः पञ्चकपालः । नैव दोषः । अठपविकन्यायेन पञ्चकपा-
लशब्दात् तपोत्पत्तिः । यथा अवेर्मासं आधिकमिति अधिकशब्दा-
देव तयो नाविशब्दात् । अनपत्य इति किम् । द्वयोर्देवदत्तयोर-
पत्यं द्वैदेवदत्तिः । अजप्रहसननुवर्तते तेनेह न भवति ।
पञ्चभ्यो गर्गस्य आगतं पञ्चगर्गमयम् । प्राग्द्वोरित्येव ।
द्वाभ्यामक्षाभ्यां दीठवति द्वैपक्षिकः । त्रैपक्षिकः ।

यूनि ॥ ७५ ॥

प्राग्द्वोरिति वर्तते । अचीति च यूनिपत्यस्तस्योप् भवति
प्राग्द्वीय अजादौ त्व उत्पत्त्यनाने । कांटाहृतिः । तस्यापत्यं
युवा कांटाहृतेर्ण इति णः कांटाहृतः । तस्य यूनश्छात्रा बुद्धि-
स्थपुमानपत्ये अजादौ त्वे तस्योपि कृते इजन्तमिदं
जातम् । इज इत्यण् भवति । कांटाहृताः । भगवित्तस्यापत्यं
भागवित्तिः । तस्यापत्यं युवा दोष्ठश्च सौवीरेषु प्राय इति
ठण् । भागवित्तिकः । तस्य यूनश्छात्राः ठक् उपि कृते
इज इत्यण् भागवित्ताः । तिकस्यापत्यं तैकायनिः ।
तस्यापत्यं युवा केशकः इति छः तैकायनीयः । तस्य
यूनश्छात्राः कस्योपि कृते दोष्ठ इति छः तैकायनीयाः । म्लुच-

कस्यापत्यं किरदारिति किः श्लुशुकायनिः । तस्यापत्यं युवा
प्राग्दोरश्च ग्लौचुकायनः तस्य यूनश्छात्रा अपि तस्येदनि-
त्यण् ग्लौचुकायनाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं कापिञ्जलादिः तस्या-
पत्यं युवा कुवार्देव्य इतिवयः । कापिञ्जलाद्यः तस्य यूनश्छात्रा
यस्योपि कृते इज इत्य कापिञ्जलादाः । अचीत्येव । फांटा-
वृत्तकूप्यम् । फांटावृत्तमयम् । प्राग्दोरित्येव । भागवित्तिकाय
हितं भागवित्तिकीयम् ।

फण्फिजोर्वा ॥ ७६ ॥

यूनीति वर्तते । यूनि यो कराफिज्री तयोर्वा उक्तवति प्रा-
ग्द्वीये अजादी त्वे विवक्षिते । पूर्वैक नित्ये उपि प्राप्ते
विभाषेयम् । नाग्यस्यापत्यं युवा यज्जिजोरिति कण् नाग्योयकः ।
तस्य यूनश्छात्रा नागीया नाग्यो वाः फिजः खल्वपि यस्कस्या-
पत्यं शिवादिभ्योऽण् यास्कः । यास्कस्यापत्यं युवा इत्यचोऽत
इति फिज् यास्कायनिः तस्य यूनश्छात्राः यास्कीयाः । यास्का-
यनीयाः ।

तस्यापत्यम् ॥ ७७ ॥

तस्येति ताममर्चात् अपत्यमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं
त्यो भवति । वृद्धनिर्देशलिङ्गवचनादिकमविवक्षितमप्राधा-
न्यात् । उपगौरपत्यं औपगवः । तान्तादण् उक्तार्थस्यापत्य-
शब्दस्य निवृत्तिः सुयोधुसुदोरिति सुय उप् ऐप् आश्व-
पतः । दैत्यः । सेनापत्यः औत्सः । स्त्रैकः । पौस्नः वृत्तो
स्वप्नावत एकार्थीभावः प्रकृत्यर्थो विशेषणभूतोऽप्राधान
त्यार्थस्य सामान्येन प्रकृतस्य विशेषेवस्थापनात्यार्थः प्रधानम् ।
गुणप्रधानभावेन प्रकृतिस्त्यश्च त्वार्थं सह ब्रूत इति । ननु च
तस्येदं विशेषणं एते अपत्यं समूहे निवासे विकार इति

तस्येदमित्येव सिद्धं किमर्थमिदमुच्यते बाधकमाधनार्थम् ।
भानोरपत्यं भानवः । श्यामगवः । दुल्लक्ष्णशङ्खो बाधितः । तस्या-
पत्यमद्भुद्वादेरित्येव वक्तव्ये इह करणं पूर्वोक्तरीत्ये तयैर-
भिसंबन्धो यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥

पौत्रादि वृद्धम् ॥ ७८ ॥

पुत्रस्यापत्यं पौत्रः बिदादिस्वादन् प्रथमादिति वर्त-
मान अर्थवशात्तया विपरिणम्यते प्रथमस्य पौत्रादि यदपत्य-
तत् वृद्धसंज्ञं भवति संज्ञाविषयस्य प्रथमस्य गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः ।
वात्स्यः । वृद्धेकुल्लादिभ्योऽफ इति वर्तमाने गर्गादीर्यमिति
यञ् । पौत्रादीति किम् । गार्ग्यः । अनन्तरमपत्यं वृद्धं सा भूत् ।

एकः ॥ ७९ ॥

वृद्धमिति वर्तते । वृद्धे अपत्ये विवक्षिते एक एव तयो-
भवति । स्वस्याः स्वस्याः प्रकृतेः अपत्यभेदविवक्षायां अनेकं
तयं बुद्ध्या समुदासीकृत्य निधनः क्रियते यदिदं गर्गादिपितृकं
अपत्यजातं वृद्धं तस्मिन्नेक एव तयो भवति । स च परम-
प्रकृतेर्भवति यदपि व्यवहितेन जनितमपत्यं तदपि परम-
प्रकृतेः सामान्येनापत्यं भवत्येव । यद्यपि सर्वेऽप्यपत्येन
युज्यन्ते तथापि प्रथमादित्यनुवर्तनात् परमप्रकृतेरेव भवि-
ष्यति गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । तत्सुतोपि गार्ग्यः । एवं व्यव-
हितेऽपि वृद्धापत्ये विवक्षिते गर्गशब्दात् यजेव भवति । अथवा
प्रकृतिनियमोऽयं वृद्धापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा
प्रकृतिः त्वमुत्पादयति नान्येति प्रकृतिर्नियम्यते । एवं नव-
स्यापत्यं नाङ्गायनः ।

ततो यूनि ॥ ८० ॥

ततो वृद्धस्यान्ताद् यून्यपत्ये विवक्षिते एक एव तयो

भवति । गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । दाक्षायणः । औप-
गविः । नाहायनिः ।

जीवति तु वंश्ये युवा ऽस्त्री ॥ ८१ ॥

वंशः पितृपितामहादिप्रबन्धः तत्र भवो वंश्यः
पित्रादिः । पौत्रादीति वर्तते । तच्चार्थवंशात् तातं संवध्यते ।
पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादिकं तद्वंशे जीवति युवसंज्ञं भवति
स्त्रियं वर्जयित्वा । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । दाक्षेर्दाक्षा-
यणः । अस्त्रियामिति किम् । गार्ग्यस्यापत्यं स्त्री गार्गी
दाक्षी । तु शब्दो वृद्धसंज्ञासमावेशनिवृत्त्यर्थम् इह दोषः
स्यात् सालङ्कारपत्यं युवा यज्जिजोरिति कण् । पैलस्यापत्यं
युवा द्वयचोऽण इति फिञ् तथोर्यूनि पैलादेरित्युप् भवति ।
वृद्धसंज्ञासमावेशे तु वृद्धेऽप्यनुब्रिति प्राग्दूषीये अजादातनुप्
प्रसज्येत । अस्तु यूनीति भविष्यति इह तर्हि दोषः कण्फि-
जोर्वेति उचिष्यभाष्यते सप्पक्षेऽपि वृद्धसंज्ञासमावेशे वृद्धे
ऽनुब्रिति अनुप्स्यात् । अथानमावशे कथं वृद्धलक्षणो वृज्
गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्यायणकं वक्ष्यति वृद्धोऽलोऽप्रादिसूत्रे
वृद्धग्रहणेनैव सिद्धे राजन्यमनुष्यग्रहणं ज्ञापकमपत्याधिकारा-
दन्यत्र वृद्धग्रहणे लौकिकं गोत्रग्रहणम् । तेन वृद्धयूनोः समावेशः ।

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ ८२ ॥

पौत्रादेरपत्यमिति वर्तते भ्रातरि च ज्यायसि जीवति
कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति । सृतेऽपि वंश्ये यथा स्यादि-
त्यारंभः भ्राता वंश्यो न भवति साक्षात् परम्परया वा
अकारणत्वात् गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ ज्यायसि जीवति कनीयान्
गार्ग्यायणः । एवं दाक्षायणः ज्यायांस्तु भ्राता गार्ग्या
दाक्षिरिति ।

बान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ ८३ ॥

पौत्रादेरपत्यमिति वर्तते येषां सप्तमः पुरुष एकस्ते सपिण्डाः परस्परं वसे वसे वा सपिण्डशब्दः समानस्य सभावः इद्वैव निपातितः । प्रकृतं जीवतीति शत्रन्तं स्थविरतरस्य विशेषणम् इदं तु जीवतीति पदं तिङ्गतं संज्ञिनो विशेषणम् । भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रादेरपत्यं यज्जीवति तद्वा युवसंज्ञं भवति गार्ग्यायणो गार्ग्यः । दाक्षायणो दाक्षिः । अन्यग्रहणं किम् । भ्रातरि इति वर्तते । तस्मिन्नेव सपिण्डे पितृव्यपुत्रे जीवति स्यात् । सपिण्डग्रहणमसम्बन्धान्यसम्बन्धनिरासाथेन । ज्यायसीति वर्तनाने स्थविरतरग्रहणं किम् । स्थानवयोभ्यां ज्येष्ठे सपिण्डे यथा स्यात् भ्रातृव्ये वयोज्येष्ठे पितृव्यः कनीयान् युवसंज्ञो न भवति । जीवतीति किम् । मृते गार्ग्ये एव ।

पूजाकुत्सयोर्व्यत्ययः ॥ ८४ ॥

वेति वर्तते । परस्परविषयगमनं व्यत्ययः । वृद्धस्य युवसंज्ञा युनश्च वृद्धसंज्ञेत्यर्थः पूजायां कुत्सायां च गम्यमानायां यथासंख्यं वृद्धयूनोर्वा व्यत्ययो भवति पूजायान् तत्र भवान् गार्ग्यायणः तत्र भवान् गार्ग्यो वा । युवसंज्ञासामर्थ्यात् वृद्धस्त्यं युवत्येन योगः । कुत्सायां गार्ग्यं त्वं जात्स्म गार्ग्यायणस्त्वं जात्स्म । वृद्धसंज्ञासामर्थ्यात् युवत्यस्य निवृत्तिः ।

अद्वाह्यादेरिज् ॥ ८५ ॥

तस्यापत्यमिति वर्तते । अकारान्तेभ्यो सृद्धयः बाहु इत्येवमादिभ्यश्च अनन्तरे वृद्धे युवसंज्ञके चाऽपत्ये इज् भवत्यणोऽपवादः । आकम्पनिः । दाक्षिः । जीपगविः । अनकारान्तार्थं बाधकवाचनार्थं च बाह्यादिग्रहणम् । बाह्विः ।

अपवाकविः । बाहु उपवाकु निवाकु वराकु उपविन्दु
 एभ्योऽण् प्राप्तः । बला द्वयव इति द्वण् प्राप्तः । वृकला बलाका
 सूषिका भगला लग्ना प्रवका सुमित्रा दुर्मित्रा एभ्यः स्त्रीभ्यो
 ढङिति ढक् । मानुषीलक्षणो वा ढण् स्यात् । पुष्करसत्
 अनुरदत् ऋणुशक्तिकादित्वादनयोः पदद्वयस्यैप् । देवशर्मन्
 वृन्दशर्मन् कुलामन् पंचन् सप्तन् अमिलीजसः सप्तं च
 शुचावत् उदंश् अङ्घ्रेर्निपातनात् नखाभावाः शिरस् शिरो-
 मात्रस्यापत्यं नास्ति इति तदन्तविधिः हास्तिशीर्षिः ।
 पैलुशीर्षिः । शिरसः शीर्षादेशो लक्ष्यते माघमराविन् क्षेमवृ
 त्त्वित् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् निपातनादणत्वम् नगर-
 नदिन् अकारनदिन् लोमन् लोम्नो तदन्तविधिः इत उत्तर
 प्रागुदंशशब्दात् कुर्वंयन्धकादिनाम् प्राप्तः । अजीगर्तं कृष्ण
 युधिष्ठिर अर्जुन साम्बगद् प्रद्युम्न राम संकर्षण मध्वदिन्
 सत्यक उदक संभूयोम्भसोः सप्तं च ठयान्ताख्यातयोः स्याते
 संप्रत्यय इति तेन बाह्वादिप्रभृतिषु येषां लौकिकगोत्रभावं
 प्रति प्रवर्तकत्वमस्ति तेभ्य एव इजादयः । इह नाभूत् बाहुर्नाम
 कश्चित् तस्यापत्यं बाहवः । आकृतिगणत्वादस्यांवान्धिः
 अकवेनविरिति ।

सुधातुरकङ् ख ॥ ८६ ॥

सुधावृशब्दादिभ्यो भवति तत्सक्रियोगेन अकङ्कादेशश्च ।
 सुधातुरपत्यं सीधातकिः । व्यासवरुहनिषादचण्डालविन्धादी-
 नामिति वक्तव्यम् । न कृत्तव्यम् । अथविक्कन्धायेन कान्तेभ्य
 एव त्यविधिः । वैयासकिः । वारुहकिः । मैषादकिः । चाण्डा-
 लकिः । वैम्बकिः । कामारकिः ।

वृद्धे कुष्मादिभ्यो ङफः ॥ ८७ ॥

वृद्धसंज्ञके अपत्ये विवक्षिते कुष्मृदयेवमादिभ्यः ङफो

भवति । इजोऽपवादः । आदौ जकारः ब्रातउफादस्त्रियामिति विशेषणार्थः । कुल्लस्यापत्यं पौत्रादि कौल्लायन्यः । कौल्लायन्यो कौल्लायनाः । ब्रातउफादस्त्रियामिति स्वार्थे उको भवति द्विसंज्ञः कुल्ल वचन शंस गण लोमन् लोमशठदेन तदन्तविधिरिति केचित् । भस्मन् शठ अयं गर्गादिष्वपि शाक शीवह शुभ विपास् अयं शिवादिष्वपि स्कन्दम् । वृद्ध इति किम् । कुल्लस्याप-
त्यमनन्तरं कौल्लिः । वृद्ध इत्ययमधिकारश्च शिवादिभ्योऽणि-
त्यतः प्राक् ।

नडादेः फण् ॥ ८८ ॥

नड इत्येवमादिभ्यो वृद्धेऽपत्ये कण् भवति । नडस्या-
पत्यं वृद्धं नडाधनः । वृद्ध इत्येव । अनन्तरो नाहिः । नड
चर वक्र संज्ञ इतिक इतिश उपक लमक सलंकु शलंकञ्चादेशं
लभते सालङ्कायनः । कथं सालंकायनः कथं सालंकिः पिता
सालंकिः पुत्रः सलंक इति प्रकृत्यन्तरमस्ति । अथवा पैला-
दिषु पाठसामर्थ्यात् इजपि भवति पञ्चपुल वाजव्या तिक
अग्निशर्मन् वृषगणे । गोत्रे आग्निशर्मन्पणो भवति वार्ध-
गणश्चेत् आग्निशर्मनैरन्यः प्राण नर सायक दास मित्र
द्वीप तगर पिंगल किंकर कथन कतर कतल काश्य काठय
सैव्य अजावाठय स्तम्भ शिंशवा अमुठ्य निपातनात् साधुः ।
कृष्णरणी ब्राह्मणवासिष्ठयोः । यथाक्रमं ब्राह्मणवाशिष्ठेऽर्थे ।
अजमिश्र लिगु चित्र कुमार क्रोष्टुरपरत्वं क्रोष्टुं च । लोह दुर्म
अय वृण शकट सुमत निमत ब्राह्मणचकणैरोपीठपते चाटकेर
वदर अश्वल अस्वर कामुक ब्रह्मदत्त उदम्बर अलोह दंड
अन्ये इमानपि पठन्ति वक्ष्यमाणान् रुचं जत् इत्वत् जनत्वत्
द्विसक दंडिन् हस्तिन् पञ्चाल चमसिन् । लौकिकमोक्षमात्र
इत्येव नडो नाम कश्चित्तस्यापत्यं नाहिः ।

हरिताद्यजः ॥ ८८ ॥

हरितादिबिंदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्यः अजन्तेभ्यः
फण् भवति । इजोऽपवादः । इह वृद्धग्रहणमनुवर्तमानमजो
विशेषणं वृद्धे यो ऽज् विहितः तदन्तात् फण् एक इतिनिय-
माद्यूनि द्रष्टव्यः । हरितरूपापत्यं युवा हरितायनः । कैदा-
सायनः ।

यजिजोः ॥ ८९ ॥

अत्रापि वृद्धग्रहणं यजिजोर्विशेषणं वृद्धे विहितौ यौ
यजिजौ तदन्तात्फण् भवति । सामर्थ्याद्यूनोति ज्ञातव्यम् ।
गार्ग्यायणः । दासायणः । इह गार्ग्या अपत्यं गार्ग्य इति
लिंगविशिष्टस्य ग्रहणेऽपि परत्वाद्दृढं भवति ।

सरद्वत्शुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ ९० ॥

वृद्ध इति वर्तते । सरद्वत् शुनक दर्भ इत्येतेभ्यः फण् भवति
यथासंख्यं भार्गवे चात्स्ये आग्रायणे चापत्येऽभिधेये । सार-
द्वतायनो भवति भार्गवश्चेत् सारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो
भवति चात्स्यश्चेत् शौनकोऽन्यः । दासायणो भवति आग्रायण-
श्चेत् दाभिर्न्यः । सरद्वत्शुनकशब्दौ बिदादिषु पठ्येते ।

द्रोणपर्वतजीवन्ताद्वा ॥ ९१ ॥

द्रोण पर्वत जीवन्ता इत्येतेभ्यः वृद्धापत्ये फण् च भवति ।
द्रौणायणः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वन्तिः । जैवन्तायनः ।
जैवन्तिः । वृद्ध इत्येव । द्रौणिः ।

बिदादिभ्योनृष्यानन्तर्येऽज् ॥ ९२ ॥

वृद्ध इति वर्तते । बिद इत्येवमादिभ्यः अनृषीणामान-
न्तर्ये अज् भवति । बिदस्यापत्यं बैदः । बिद एवं कस्यपि
कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात किदम् विश्वानर ऋषि-

येन ऋतभागं हर्यश्च प्रियक अपस्तंभं कुचवार सरद्वत् शुनक
चेतु गोपवन शिशु बिन्दु भाजन ताम्रज अश्ववातान श्यामाक
स्यापर्ण गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादेरित उद्धं बहुत्वे-
अजः उखेद भवति । हरित किन्दास वल्लस्क अर्कलूष वध्योग
विष्णुवृद्ध प्रतिबोध रथन्तर गविष्टिर निषाद निषादशठदस्य
सुधातुरकञ्चेत्यत्र नैषदकिरुक्तोऽनन्तरे वृद्धे परत्वादयमज्
मठर अयं गोपवनादिष्वपि मठराद्यजपि एते हरितादय
इत्याचार्यस्मृतिः एदाक सदाक पुनर्म्भादिष्वनन्तरेऽपत्ये पुनर्भू
पुत्र दुहितृ ननांदृ परस्त्री परशु च या तु सवर्णा परस्य स्त्री
परस्त्री सा कल्याणपादिषु पठते पारस्त्रियेणः । वृद्ध इत्येव
अनन्तरो वैदिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वात् ऋष्यण न भवति
लौकिकगोत्रमात्र इत्येव । बिदो नाम कश्चित् तस्य वैदिः । अनृ-
ष्यान्तर्य इति किमर्थम् । पुनर्भूप्रभृतीनामनृषीणामानन्तर्ये
अनन्तरेऽपत्ये अङ्वेदितव्यः ये तु ऋष्यपत्यानां नैरन्तर्यं प्रति-
षेधमाचक्षते तेषां कौशिको विश्वामित्र इति न स्यात् ऋष्या-
नन्तर्यं प्रतिषेधो नास्ति इन्द्रभूः सप्तमः । काश्यपनाम्भारद्वा-
जानां कतमोऽसीनि तस्येदमित्यणा भविष्यतीति ।

गर्गादिर्यञ् ॥ ८४ ॥

वृद्ध इति वर्तते । गर्ग इत्येवमादिभ्यः वृद्धापत्ये यञ्
भवति । गर्गस्यापत्यं पौत्रादिः गार्ग्यः । गर्ग वत्स वाजादसे
अस इति किम् । सौवाजिः । संकृतिः अज वपाप्रपात् विदभृत्
पुलस्ति प्राचीनयोग पुनस्त्यशठदात् ऋष्यपि पौलस्त्यः । स्त्रि-
यामणि पौलस्त्यो यजि पौलस्त्यायनीति विशेषः । रेन अग्रि-
वेश शङ्ख सठ धूम अषट मनस् धनंजय वृक्ष विश्वावसु जरम-
रण लोहित संशित बभ्रु मंडु मंसु संकु संचुलि गुगुहलु जिगीपु

मनु मन्तु तन्तु मनायी वृष् प्राप्तः । अस्य वृत्त्यह इति पुंवद्भावः
 कस्मात् भवति कौटिल्यामस्ती इति निर्देशात् यदि यत्र पुंव-
 द्भावः स्यात् कुण्डलीशब्दस्य पुंवद्भावे टिप्पे च कते कौटिल्य इति
 न स्यात् । मूनु कथक कक्ष तलुक्ष तंह वतयह कपि कत सकल
 कुक्षत अयमनुशतिकादी अनुहुह कंठ गोकक्ष अगस्त्य कुबहनी
 यक्षवल्क अभयजात विरोहित वृषणगण रहोगण बंङ्गिल मुद्गल
 मुसल पराशर जतूकर्ण मन्त्रितः अस्मरय शर्कराक्ष पूतिमाष
 स्थूर अरराक्ष वामरय विंगल कृष्ण गोलुन्द उलूक तित्तभ
 तितिव भिषज तिलज भंहित चिकित दिवहू इन्द्रहू एकहू
 एकलू पिप्पलु वृहदपि सुलामिन् कुटीशु लक्ष्य । वृद्ध इत्येव ।
 आनन्तरो गार्गिः । कथमनन्तरो जामदग्न्यो रामः पाराशर्यो
 ठ्यास इति । गोत्राध्यादोपेण अनन्तरापत्ये ऋष्यणा भवि-
 तव्यम् । लौकिकगोत्रमात्र इत्येव । यो गोत्रस्याप्रवर्तको गर्गस्त
 स्यापत्यं वृद्धं गार्गिः ।

मधुबभ्रोब्राह्मणकौशिकयोः ॥ ८५ ॥

वृद्ध इति वर्तते । मधु बभ्रु इत्येताभ्यां यञ् भवति
 यथासंख्यं ब्राह्मणे कौशिकेऽत्रानिधेये । माधव्यो ब्राह्मणश्चेत्
 माधवोऽन्यः । बभ्रव्यः कौशिकश्चेत् बभ्रवोऽन्यः । बभ्रु-
 शब्दो गर्गादिषु पठ्यते तस्येह नियमार्थं अचनम् । कौशिक
 एव यथा स्यात् गर्गादिषु पाठो लोहितादिकार्यार्थः वाचव्या-
 यणी । अथ गणे एव कौशिकग्रहणं कर्तव्यम् । इह करणं
 वृद्धार्थम् । ननु गणेऽपि वृद्धे यञ्विहित एदमेव तर्हि ज्ञापकं
 गणपाठे क्वचिदनन्तरापत्येऽपि यञ् भवति जामदग्न्यो रामः
 पाराशर्यो ठ्यास इति ।

कपिवोधादाङ्गिरसे ॥ ८६ ॥

वृद्ध इति वर्तते । कपिवोचशब्दाभ्यां यञ् भवति आङ्गिरसे अपत्यविशेषे । काट्यः आङ्गिरसश्चेत् । अन्यत्र इतोनिज इति ढणि कायेयः । औध्यः आङ्गिरसश्चेत् औधिरन्यः । इहापि कपिशब्दस्य गर्गादिषु पाठः तस्य नियतार्थं वचनम् । अङ्गिरस एव यञ् । गर्गादिषु पाठो लोहिताद्यर्थः । काप्यायनी । मधुबोधयोस्तु यत्सुतयोरुभयं नाचवी साधव्यायनी । औधी औध्यायनी ।

वतखडात् ॥ ८७ ॥

आङ्गिरस इति वर्तते । वतखडशब्दादाङ्गिरसे अपत्यविशेषे वृद्धे यञ् भवति । वातखड्यः । आङ्गिरस इत्येव । अनाङ्गिरसे शिवादिपाठादण् वातखड इति गर्गादिषु पाठादनाङ्गिरसे यञ् लोहितादिकार्यार्थः । वातखड्यायनी ।

स्त्रियामुप् ॥ ८८ ॥

आङ्गिरस इति वर्तते । वतखडशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यञ् सञ्भवति । वतखडस्यापत्यं वृद्धा स्त्री वतखडी । यञ् उपि जातेरयोः इति ङीविधिः । आङ्गिरस इत्येव । वातखड्यायनी शिवाद्यणि वातखडा । वृद्धादन्यत्र वातखडी ।

अश्वदेः फञ् ॥ ८९ ॥

वृद्ध इति वर्तते । आङ्गिरस इति निवृत्तम् । अश्व इत्येवमादिभ्यः वृद्धे फञ् भवति । अश्वस्यापत्यं आश्ववासनः । अश्व अश्वम् शङ्ख शूद्रक कुश्लादिषु गर्गादिषु च पठ्यते । विह् पुट रोहिण खट्वार खज्जूर बटिल भंडिल भटल भडित भंडित प्रकृत रामोद खत्रयी वा काश काश वात गोलाक्ष अर्क स्वभक्षवम

पत चक्र कुल अविष्ट पविन्द पवित्र गोमिन् अयाम धूष-
 चाग्निन् विश्वंन्नर स्फुट कुट चुटि शपादात्रेये । सापिरन्यः ।
 जनक सनक खनक ग्रीष्म अहं बीज रीश विसंघ विश्वाला
 गिरि चपल चुप दास येत्र वृद्धत्यान्ताः तेभ्यः सानध्यात्
 यूनि फञ् द्रष्टव्यः वैश्य वित्य वाद्य आनहुष्य धाप्य जात
 शठदात् पुंसि जातेयोऽन्यः । अर्जुनः अस्य बह्वादिषु पाठो-
 नन्तरार्थः सूद्रक सूदनस् दुर्मेनस् आत्रेयादुमारद्वाजे । आत्रेयो
 न्यः । भारद्वाजादात्रेये सिदाद्याजि भारद्वाजोभ्यः । उत्सः
 उत्सादिषु पाठोऽनन्तरार्थः आतव कितव शिव रुदिर वृद्ध-
 इत्येव । आशिवः । लौकिकगोत्र इत्येव गोत्रस्याप्रवर्तको
 योऽश्वः तस्यापत्यमेकान्तरितमाशिवः ।

भर्गात्रैर्गते ॥ १०० ॥

वृद्ध इति वर्तते । भर्गशठदात् फञ् भवति त्रैगतेऽपत्य-
 विशेषे । भार्गायणो भवति त्रैगतीश्चेद् भार्गिरन्यः ।

शिवादिभ्योऽण् ॥ १०१ ॥

वृद्ध इति निवृत्तम् । इत उद्ध्वं सामान्येनापत्ये तयवि-
 विधानम् । शिव इत्येवमादिभ्यः अण् भवत्यपत्यमात्रे । इजादी-
 नामपवाद् । शिवस्यापत्यं शैवः । शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चङ्
 जंभ भूरि अस्मदादितोनञ् इति ढण् प्राप्तः । कुठार
 अनभिज्ञान संधिः मुनि ककुष्य कोहह कहूय रोवाविरल
 वतण्ड स्त्रियां घातंढ्या तुण कर्ण क्षीर रुदय परिपिक गोपिलका
 जटिलका वधिरका मंजीरक वृष्णिक् खंजर खंजल रोभ आलेखन
 विश्रवण रवण विश्रवसोऽपत्यमिति विशृङ्ख विश्रवणरवणादेशी
 प्रकृत्यन्तरे वा अव्यधिकन्यायेन ताभ्यामेवाण् वर्तनात् विक-
 ट पिटक वृक्षक विभ्राण नभाक कर्णनाभ जरत्कारू चत्कोयस्तु
 रोहितिका आर्यश्वेता आभ्यां स्त्रीभ्यो ढण् प्राप्तः । सुविष्ट

मयूर कर्षं खजुरं कर्षं लक्ष्मं अत्र कारिलक्षणस्य इजो बाधास्य
स्तिवद्यत एव । तावद्यति अष्टिवेष विदादिष्वस्य पाठो वृद्धा-
यः । गङ्गा अत्र नदीलक्षणस्याखो द्वयच इति दण् बाधकः तमपि
बाधित्वा द्व्यचोनद्या इत्यण् प्राप्तः । तस्यापि तिकादिषु
पाठात् किञ् बाधकः स्यात् अयं गङ्गाशब्दः शुभादिषु च
पठ्यते । तेन त्रैरूप्यम् । गङ्गः । गङ्गायनिः । गङ्गेयः । विपाश
अत्रापि नदीमानुषीलक्षणस्याखः द्वयच इति दण् बाधकः
तमपि द्व्यचोनद्या इत्यण् बाधते । तमपि बाधित्वा कुंजादि-
लक्षणो ङफ एव स्यात् द्वैरूप्यं चेष्ट्यते । वैपाशः वैपाशावन्य
इति यस्क लक्ष्म दुह्य अयस्यूय प्रलन्दन विरुपाक्ष विरुपा भूमि
इला सपत्नी द्व्यचोनद्या इति गसमूत्रम् । अन्यथा द्वच इति दण्
प्रसज्येत । त्रिवेणी त्रिवेणं च ।

नदीमानुषीभ्योऽदुभ्यस्तदाख्याभ्यः ॥ १०२ ॥

नदीमानुषीभ्य इत्यर्थनिर्देशः । 'नदीमानुषीबाचिप्रक-
तिभ्यः अदुसंज्ञाभ्यः तदाख्याभ्यः अण् भवति दणोपवाद् ।
यमुनाया अपत्यं यामुनः प्रणेता इरावत्या अपत्यं ऐरावतः
वदुचः । वितस्तायाः पछालशिराः वैतस्तः । नर्मदाया नीतो ना-
मानुषीभ्यः । चिन्तितायाः चैन्तितः । सुदर्शनायाः सौद-
स्वयंप्रभायाः स्वायंप्रभः । नदीमानुषीभ्य इति किम् ।
र्जयः । वैनतेयः । सुपर्णा चनिता च देव्यो अन्येषां
अदुभ्य इति किम् । चान्द्रभागायाः चाद्रभागेयः ।
तदाख्याभ्य इति किम् । यः काम्यः प्रकृतिभ्ये
ता एकारुपा नामधेयानि नदीमानुषीणां यदि
भवति । शोभनाया अपत्यं शोभनेयः । पु-
स्तादपवादोऽप-

निति अनन्तरं बाधते न व्यवहितं सुद्राभ्योवेति वचं पुलि-
कायाः पीलिकैरः ।

कुर्वृ अन्धकवृत्तयोः ॥ १०३ ॥

कुर्वः अन्धकाः वृत्तयश्च सत्रियोर्वशाख्याः अन्ध-
श्चेह याम्या मठपतयो वशिष्टाद्या यस्यान्ते । मङ्गवीणासङ्गि-
सादिप्रतोपपन्नानां अपत्यापत्यवत्सवंधो नास्ति । कुर्व
अविअन्धकवृत्तिजवाचिभ्यो सुद्वयः सामान्येनापत्ये अण् भव-
ति । इजोऽपवादः । कुर्वभ्यः नाकुलः । साहदेवः । दीर्योधनः ।
अविभ्यः वाशिष्टः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः स्वाफल्कः ।
रांससः । श्वैत्रकः । वृत्तिभ्यः अदारः प्रातिवाहः । वासुदेवः ।
आनिरुद्धः । इह आत्रेयः इति परत्वाद्द्वयं यद्यपि भीमसेनः
कुर्वः जातसेनः अविः उग्रसेनोऽन्धकः विठवसेनो वृत्तिः
तथापि परत्वात्तेनान्तलक्षणो राय इह भवति मध्येपवादाय
पूर्वं जित्यं बाधते ।

मातुरुत्संख्यासंभद्रादेः ॥ १०४ ॥

मातृशब्दस्य संख्यासंभद्रादेः लकारश्चान्तादेशो भवति
अण् चाधिकारात् । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । भरतः । शातमा-
तुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । अभिधानवशात् जननीपर्या-
यस्य मातृशब्दस्य ग्रहणम् । संख्यासंभद्रादेरिति किम् । सोम-
न्धः । वेनात्रेयः । विमातृशब्दः शुभ्रादिषु पठ्यते ।

कन्यायाः कनीन च ॥ १०५ ॥

कन्यायाः कनीन इत्ययमादेशो भवति । अण् च तस्मा-
द्वृत्तयोऽपवादः । कानीनकः कर्णः । कानीनो हि नारकः ।

विकर्णमुङ्गखगलाद्वृत्तभरद्वाजात्रिषु ॥ १०६ ॥

विकर्णं मुङ्ग खगल इत्येतेभ्यः अण् भवति यथासंख्यं

वात्स्ये भारद्वाजे आत्रेये चापत्यविशेषे । वत्सत्तरद्वजात्रि
ष्वित्यत्र वत्सादयः शब्दाः उपचारात् बहुत्वान्तेषु वर्तमाना
युज्यन्ते वैकर्म्यो भवति वात्स्यश्चेत् वैकर्णिरन्यः काश्यपे
वैकर्ण्यः । सौक्लो भवति भारद्वाजश्चेत् सौक्लिरन्यः लिङ्गविशि-
ष्टस्य ग्रहणे सुक्लायाः अपत्यं सौक्लो भवति भारद्वाजश्चेत् । अ-
न्यत्र सौक्लेयः । छागलो भवति आत्रेयश्चेत् छागलिरन्यः ।

पीलाया वा ॥ १०७ ॥

पीला तदारूपा मानुषी । पीलाया अपत्ये वा अण्
भवति । पैलः । पैलेयः ।

ढण् च मण्डूकात् ॥ १०८ ॥

मण्डूकशब्दात् ढण् भवति चकारादण् च वा । तेन
त्रैकूप्यम् । मण्डूकेयः । मण्डूकः । मण्डूकिः । स्त्रियां मण्डूकेयी ।
अजन्तस्य कैरठवापुरिमाण्डूकादिति कटि कृते मण्डूकापनी ।
ठजन्तस्य मण्डूक्या ।

स्त्रीभ्यो ढण् ॥ १०९ ॥

इह स्त्रीग्रहणेन स्त्रियानित्येवं विहिताष्टाद्यादयः स्त्रीत्या
युज्यन्ते । स्त्र्यर्थग्रहणस्तु न भवति शुभ्रादिषु मातृशब्दस्य
पाठात् ज्ञायते । स्त्रीत्यान्तेभ्यः ढण् भवत्यपत्ये । सौपर्ण्येयः ।
वैनतेयः । वायुवेगेयः । स्त्रीत्यग्रहणमिति विशेषणं किम् ।
स्त्र्यर्थे मा भूत् । इबिहः स्त्रिया अपत्यं दारदः अपत्यं ऐहबिहः
दारदः पीलायावेत्यतो मण्डूकप्लुत्या चेति ठयवस्थितविभावा
वर्तते तेन बहवायाः वृषे वाक्ये ढण् भवति । बाहवेयो वृषः ।
अपत्ये बाहव इति । कुक्ष्यकोकिलाभ्यामण् भवति । कुक्ष्याया
अपत्यं क्रीक्यः । कोकिलाया अपत्यं कौकिलः ।

दृष्यचः ॥ ११० ॥

दृष्यचश्च स्त्रीत्यान्तात् अपत्ये ढण् भवति । मानुषीलक्षणस्या
णोऽपवादः । दत्तायाः दातेयः । गुप्तायाः गौप्तेयः ।

इतोऽनिजः ॥ १११ ॥

स्त्रीभ्य इति निवृत्तम् । अविशेषेण स्त्रियाश्च विधा-
नाद्व्यच इति वर्तते । इकारान्तात्मसृदः अनिजन्तात् ढण्
भवति । बलेरपत्यं बालेयः । नाभेयः । आत्रेयः । दौलेयः ।
इत इति किम् । दाक्षिः । अनिज इति किम् । दाक्षायणः ।
द्व्यच इत्येव । मरीचेरपत्यं मारीचः ।

शुभ्रादेः ॥ ११२ ॥

शुभ्र इत्येव मादिभ्यः ढण् भवति । इजादीनामपवादः ।
शुभ्रस्यापत्यं शुभ्रेयः । शुभ्र बिष्टपुर ब्रह्मकृत शतद्वार शत-
हार शलापल शलाकाभू लेखाभू विधवा ककसा रोहिणी
रुक्ममिणी विक्रवा विवमा इलिका दिशा शास्त्रक अज-
वस्ति सुकन्धि लक्ष्मणश्यामयोर्वाशिष्टे । लक्ष्मणिरन्यः ।
श्यामायनोन्यः । अशवादेरिति फञ् । गोधा । ककलास ।
प्राणि विकणाचि प्रवाहण भरत जागर मट्ट मकुट सृकण्ड
सृषु कर्पूर इतर अन्यतर आलीट सुदत्त सुदक्ष सुनामन् सुदामन्
कद्र तुद अकशप कुमारिका कुवेरिका कुसेरुका जिह्वाभिन्
परिधि वायुदत्त सलाका सवला स्वप्वर अम्बिका अशोक गन्ध
पिङ्गला खरोन्मत्ता कुदत्ता कुसम्बा शुक्र बलीवर्दिन् विस्त्र वीज
श्वन् अश्व अजि बिमात् आकृतिगणश्चायम् । तेन नाङ्गेयः
पाण्डवेय इत्यादि सिद्धम् ।

विकर्णकुपीतकात्काश्यपे ॥ ११३ ॥

विकर्णकुपीतकशब्दाभ्यां ढण् भवति काश्यपे अपत्यवि-

शेये । वैकर्ष्यः काश्यपश्चेत् । वैकर्णिरन्यः । कैपीतकेयः ।
काश्यपश्चेत् कैपीतकिरन्यः ।

भुवो वुक् ॥ ११४ ॥

भूशब्दादपत्ये ढण् भवति वुक् चागमः । श्रीवेयः ।

कल्याण्यादीनामिन् ॥ ११५ ॥

कल्याणी इत्येवमादीनां ढण् भवति इनडादेशश्च
येऽत्र स्त्रीत्वान्ताः शब्दाः तेषामादेशार्थं वचनम् । ढण् पूर्वश्च
सिद्धः । अन्येषामुभयार्थं वचनम् । कल्याण्या अपत्यं काल्या-
णिनेयः । सौभागिनेयः । कल्याणी सुमगा दुर्भगा वन्धकी
अनुकृष्टि जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री
जारणी ।

कुलटाया वा ॥ ११६ ॥

कुलान्यटतीति कुलटा । अत एव निपातनात् पररूपम् ।
कुलटाया वा इनडादेशो भवति ढण् स्त्रीभ्य इत्येव सिद्धः ।
कौलटिनेयः । कौलटेयः । अनियतपुंस्कत्वविवक्षायां पर-
त्वात् सुद्रालक्षणेद्रुण् । कौलटेरः ।

चटकाराणैरः ॥ ११७ ॥

चटकशब्दाराणैरो भवति । चटकस्यापत्यं चाटकैरः । लि-
ङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् चटकायाः अपत्यं चाटकैरः । स्त्रीढणः
परत्वात् णैरः । स्त्रियामपत्ये उक्त्वक्तव्यः । चटकस्य चटकाया
वा अपत्यं स्त्री चटका । ह्रदुप्युबिति स्त्रीत्वस्योप् पुनष्टाप् ।

गोधाया णारः ॥ ११८ ॥

गोधाशब्दादपत्ये णारो भवति । गौधारः । रणासिद्धे

सारवचनं ज्ञापकं अभ्येभ्योऽपि भवतीति । जहस्यापत्यं
जाडारः । पणहस्यापत्यं पावहारः । पणस्य पाक्षारः ।

दूष् ॥ ११८ ॥

दूष् च भवति गोघाशब्दात् गोधेरः । शुभ्रादिषु पाठात्
गोधेय इति च भवति ।

सुद्राभ्यो वा ॥ १२० ॥

अनियतपुंस्का अङ्गहीना वा सुद्राः सुद्राभ्य इत्यर्थनिर्देशः ।
सुद्रावाचिप्रकृतिभ्यः स्त्रीलिङ्गाभ्यः वा दूष् भवति । दास्या
अपत्यं दासेरः । दासेयः । बट्या नाटेरः । नाटेयः । काणायाः
काणेरः । काणेयः । दूषच इत्ययं दूष् मध्येऽपवादः पूर्वस्य
नदीमानुषीलक्षणस्याणो बाधकः ।

स्वसुशङ्खुः ॥ १२१ ॥

स्वसृशब्दात् ऋकारान्तपूर्वान्तात् अपत्ये छण् भवति ।
असोऽपवादः । नातृष्वस्त्रीयः । पैतृष्वस्त्रीयः । स्वसुरिति कृत-
षत्वप्रहणं किम् । आतृस्वसुरपत्यं आतृस्वस्रः । उरिति किम् ।
आतुःस्वसुरपत्यं नातृष्वस्रः । वा स्वस्रपत्योरित्यनुप् ।

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १२२ ॥

चत्वारः पादाः यासां ताः चतुष्पादः । चतुष्पाद्वाचिप्र-
कृतिभ्यः स्त्रिलिङ्गाभ्यः ढञ् भवत्यणादीनामपवादः । काम-
रहलेयः । सैतिवाहेयः । माद्रवाहेयः । जाम्बेयः । ढञ् सति
तस्मादुत्पन्नस्य युवत्यस्योक्तमवति न ढणि ।

गृष्ट्यादेः ॥ १२३ ॥

गृष्टि इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः ढञ् भवत्यणादीनामपवादः ।
गृष्टेरपत्यं गार्ष्टेयः अचतुष्पाद्बचनं बह्वृष्टिशब्दो गृष्ट्याने ।

यष्टि दृष्टि हलि वालि बिट्टकादि अन्नवस्ति नित्रयोरपत्यं
मैत्रेयः । औणहत्यदिना यकारादेः खं निपात्यते । बहुषु य-
स्कादिभ्यो वट्ट इति सप् । मित्रववः ।

सत्राद् यः ॥ १२४ ॥

सत्रशब्दादपत्ये वा भवति । सत्रस्यापत्यं सत्रियः ।
जातावभिधानम् । अन्यत्र सत्रिः ।

राजश्वसुराद्यः ॥ १२५ ॥

राजश्वसुरशब्दाभ्यां अपत्ये यो भवति राज्ञोऽपत्यं राजन्यः ।
इहापि जातावभिधानम् । राजनोऽन्यः । श्वसुरस्यापत्यं
स्वसुर्यः । ख्यातस्य सम्बन्धवचनस्य प्रेक्षयात् संज्ञाय-
स्वासुरिः ।

कुलाड्ढकञ्च ॥ १२६ ॥

कुलशब्दादपत्ये ढकञ् भवति । यश्च कुलस्यापत्यं
कीलेपकः । कुल्यः । इहापि भवति ईषदसिद्धं कुल बहुकुल-
वासुपोबहुप्राकुरिति बहुत्यः बहुकुलस्यापत्यं बाहुकुलेपकः ।
बहुकुल्यः ।

खः ॥ १२७ ॥

कुलशब्दान् खश्च भवति । कुलीनः । सत्रत्र सस्या-
नुवृत्तिर्बन्धा स्यादिति योगविभागः ।

सादेः ॥ १२८ ॥

सह आदिना वर्तते इति सादिः । सादेः कुलशब्दात्
खो भवति । आङ्गकुलीनः । ररक्कुलीनः । सत्रियकुलीनः ।
सत्यविधौ तद्वन्तविविधिरिति पूर्वैश्च न सिद्धयति ।

महतोऽञ्जली ॥ १२८ ॥

महच्छब्दपूर्वात् कुलशब्दात् अञ्जली इत्येती भवतः । महतः आत्वविषये अभिधानं माहाकुलः । माहाकुलीनः । केचित्सस्यानुवृत्तिमिच्छन्ति । महाकुलीनः । आत्वविषये इति किम् । महतां कुलं महाकुलं तस्मात्सादेरिति खः । महत्कुलीनः ।

दुसो ठण् ॥ ३० ॥

दुःशब्दपूर्वात् कुलादपत्ये ठण् भवति । पापं कुलं दुःकुलम् इदुःकोऽपदुस्मु इति सत्वषट्थे । दुष्कुलस्वापत्यं दौष्कुलेयः । केचित् खनप्यनुवर्तयन्ति । दुष्कुलीनः ।

स्वमुशब्दः ॥ १३१ ॥

स्वस्त्यशब्दादपत्ये षड्यो भवत्यणोऽपवादः । स्वश्रीयः ।

आतुठ्यश्च ॥ १३२ ॥

आतुशब्दादपत्ये ठयो भवति ठयश्च अणोऽपवादः । आतुरपत्यं आतुठ्यः । आश्रीयः । कथं लोके आतुठ्यशब्देन सपत्न्योऽभिधीयते उपचारात् । एकद्रुषानिलायश्च उपचारनिमित्तं सपत्नी इव सपत्नः शक्तः । पृषोदरादिपाठादकारो निपात्यते ।

रेवत्यादेष्टण् ॥ १३३ ॥

रेवती इत्येषनादिभ्यः अपत्ये ण् भवति । अणादीनामपवादः । रेवत्या अपत्यं रेवतिकः । रेवती अश्वपाली मखिपाली द्वारपाली वृकत्वं चित् वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कटकुटाक्ष ।

वृद्धस्त्रियाः स्त्रिये णश्च ॥ १३४ ॥

पौत्राद्यपत्यं वृद्धं स्त्रियः कुत्सा । वृद्धस्त्रीयाचिशब्दादप-

त्ये गो भवति ठण् च क्षेपे गम्यमाने । गार्ग्यो अपत्यं युवा
गार्ग्यो जातमः गार्ग्यो जातमः । ग्लुक्कायन्यो अपत्यं युवा
ग्लुक्कायनो जातमः ग्लुक्कायनिको जातमः । क्षेपश्चात्र प्र-
तिषिद्धाचरणेन पितुरज्जानाद्वा गम्यते । वृद्ध इति किम् ।
कारिकेयो जातमः । स्त्रिया इति किम् । औपगभिः जातमः ।
क्षेप इति किम् । गार्ग्यो भागवकः ।

दोष्टम् सौवीरेषु प्रायः ॥ १३५ ॥

वृद्धप्रहणं क्षेपप्रहणं चानुवर्तते । सौवीरेष्विति वृद्धवि-
शेषणम् । सौवीरेषु यद्गुवाचि दुसंज्ञं तस्मादपत्ये प्रययण-
भवति क्षेपे गम्यमाने वेति शक्ये प्रायोपहणं परिगणना-
र्थम् । भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्थविद्वः तृतीयस्त्वल्लोक-
शापेयो वृद्धाट्ठण बहुलं ततः । भागवित्तेरपत्यं युवा भाग-
वित्तिकः । भागवित्तायनः । तार्थविद्वस्त्वापत्यं युवा तार्थ-
विन्दविकः । तार्थविन्दविः भक्तसाप इति शुभादिषु आक-
शापेयस्यापत्यं युवा आकशापेयिकः । आकशापेयिः । दुप्रहणं
स्त्रीनिवृत्त्यर्थं अविशेषेणेव्यते सौवीरेष्विति किम् । औपग-
विर्जातमः । क्षेप इत्येष । भागवित्तायनो भागवकः ।

फेरश्च च १३६ ॥

वृद्धप्रहणं क्षेपप्रहणं सौवीरेष्विति च वर्तते । किज-
न्तात् सौवीरेषु वृद्धात् अपत्ये को भवति ठण् च क्षेपे गम्यमाने ।
दोरित्यधिकारात् फेरित्यत्र किज एव संप्रत्ययः यमुन्द्
तिकादिः यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । प्राय इत्य-
नुवर्तनादपि भवति । तस्य किजन्तापस्त्व जिहयराजा-
र्घ्ययुग्मनिजेति युप् यामुन्दायनिकर्जातमः । सुपाभन् सौया-
मायनिः तस्यापत्यं युवा सौयामायनीयः । सौयामायनिकः ।

अणि । सौषामायनिः । वृषस्य वाट्यापण्डिः ।
 फिजः संनियोगे वृद्धशब्दे वक्ष्यते वाट्यापणेपत्यं वाट्या-
 यणीयः । वाट्यापण्डिकः । अणि वाट्यापण्डिः । श्लेष
 इत्येव । वामुन्दायनिर्माणकः । अक्षिप्त भवति । सौवीरे-
 ऽद्वित्येव । तैकायनेरपत्यं युवा अण् लस्योप् । तैकायनि-
 र्जातमः ।

यमुन्दरश्च सुयामाश्च वाट्यापणिः फिजः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दश्चित्स्मरेत् ॥

फाट्टहृतेर्णः ॥ १३१ ॥

श्लेष इति निवृत्तम् । वृद्धपदं सौवीरेद्विति च । त्रिष्वरा-
 जर्षादित्यत्र अक्षिजोरुप्यञाब्रह्मणमेतन्नात्राद्युवत्यस्योपसंख्यान-
 निति उष्माभूदिति । शित्कारणं फिजपत्र भयतीति वक्तव्यम् ।
 फांटाहृतायस्मिर्माणकः । सौवीरेद्वित्येव फांटाहृतायनः ।
 सौवीरेषु निमतशब्दाराध फिजौ वक्तव्यौ । नैमतः । नैमतायनिः ।
 सौवीरेद्वित्येव । नैमतिः ।

कुर्वोदेर्यः ॥ १३८ ॥

सौवीरेद्विति निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिरूपः अपत्ये
 ययो भवति । आदी णकार त्रिष्वराजर्षादित्यत्र विशेष-
 णार्थः । कुरोरपत्यं कीरव्यः । राजर्षात् कुरुशब्दात् ज्यो
 वक्ष्यते तस्य द्विसंज्ञकत्वाद्वृद्धूप् । तिकादिषु कीरव्यापण्डिः ।
 कुरु गर्ग रथञ्जय अतिमारक रथकाराज्जाती चपटूक सञ्जाज-
 सत्रिये कवि पितृमत् ऐन्द्रजालि चातुर्जिपेजि दामोद्रीषि
 गणकारि कैसीरि कांपिजलादि ऐन्द्रजात्यादिरूपः सतीसू-
 नीति मूनि रावः । क्रीड कुट सलाका मुर खण्डाक एमुक
 सुदुरकीकेशिनी स्त्रीलिङ्गनिर्देशसामर्थ्यात् पुंवद्भावी न भवति ।

सूर्यसाय श्यावनाय श्यावरचरमवमुत्र सूर्यमंकार बहनिः
कार पमिकारिन् मूढ सीत भूदेतु शकलान इनपिबही वामरय
वामरयस्य सकलादिकार्यं भवति सकलादमो गर्गश्चान्तः
पातिनः सकुत्वेवभवति वामरयाः । श्री वामरय्यायनी
वामरय्यायनः वामरयस्य छात्राः वामरयाः शकलादिभ्यो
वृद्ध इत्यस्याभवतीति । वामरयानां संप्रः वामरयः । संप्रा-
कादिना अर्थः ।

सेनान्तलक्षणकारिभ्य इच्छ ॥ १३८ ॥

कारिशब्दः कारवाचि सेनांताम्बुदः लक्षणशब्दस्तु कारि-
वाचिभ्यश्चापत्ये इञ् भवति रापश्य । हरिषेवः । हारि-
षेतिः । भैमसेन्यः । भैमसेनिः । जातसेन्यः । जातसेविः ।
लासवयः । लासणिः । कारिभ्यः कौभकार्यः । कौभकारिः ।
तान्तुवाच्यः । तान्तुवाचिः । तन्तु शब्दात् शिवादिभ्यो
स इञो वाचको न तु ग्यस्य । तेन द्वैरूप्यम् । तावयः । तावयः ।

तिकादेः फिञ् ॥ १४० ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः अपत्ये फिजित्ययं त्यो भवति ।
तिकभ्यापत्यं तिकायनिः । तिक कितव संज्ञा बाल शिखा
वरस् शास्त्र सैन्धव यमुन्द रूप्य नाही सुमित्रा कुदेवर देवरय
तितिलिन् विलासिन् वरस कौरव्य द्रिसंज्ञस्येद् ग्रहणम् उर-
सब्देन राष्ट्रसमानशब्देन साहचर्यात् कथं कौरव्यः पिता
कौरव्यः पुत्रः । अजयान्तादिञ् तस्योप् । लांकव गौकस्य
भौरि कि चौपनत चेटयत सिकयत दीकयत त्वनवत् चंद्र-
मस् शुभ गङ्गा वरेष्य वंय आरुहा वास्तव सत्यका लोयका
सुपानम् उदम्बा वञ्च यदिहावृद्धं सुसंज्ञं नवम्बे तस्य वित्तान्यं
वचनम् ।

कौशल्येभ्यः ॥ १४१ ॥

अपत्येऽपि किञ् भवति । बहुवचनेन कर्मरक्षागव्या गृह्यन्ते । कौशलस्यापत्यं कौशल्यः यनिः । सर्वत्र भूलप्रकृतिः किञ् तस्यायनादेशे कृते कौशल्य इति । विकृतिर्देशात् युट् निपात्यते । एवं दागठ्यायनिः । कामार्यायनिः । छाग्यायनिः । बाघ्यायनिः । राष्ट्रसमानशब्दात् कौशलात् ज्यो वक्ष्यते कर्मरशब्दात् कारिलक्षणे श्योऽपि भवति इजः प्रयोगो नोपलभ्यते ।

द्वयचोऽणः ॥ १४२ ॥

अणन्तात् द्वयचो मृदः अपत्ये किञ् भवति इजोऽपवादः । कर्तुरपत्यं कार्यायनिः । पोतुरपत्यं पीत्रः तस्यापत्यं पीत्रायनिः । एवं शैत्रायनिः । द्वयच इति किम् । औपगविः । अण इति किम् । दाक्षिः ।

वा वृद्धादोः ॥ १४३ ॥

पीत्राद्यपत्यं वृद्धं अवृद्धं यद्दुर्बलं तस्मादपत्ये वा किञ् भवति । वायुरायनिः । वायुरधिः । आदित्यगतायनिः । कारिशब्दात्परत्वाद्नेन भवितव्यम् । नापितायनिः । श्योऽपि भवति नापित्यः । इजोनिधानं नास्ति । अवृद्धादिति किम् । आकंपनायनः । औपगविः । दोरिति किम् । आश्वयीषिः ।

वाकिनादेः कुक् ॥ १४४ ॥

वेति वतन्ते वाकिन इत्येवमादिभ्यः अपत्ये वा किञ् भवति यदा किञ् तदा कुकागमः । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः । गारेवस्यापत्यं गारेवकायनिः ।

गारेविः । वाकिन गारेव काकं द्य काक लङ्क वन्मिन् वन्मिन्पो-
नरं च । यदिहावृद्धं द्रुसंघं तस्य कुगर्भं वचनं अन्यस्यो-
भयार्थम् ।

पुत्रान्ताद्वा ॥ १४५ ॥

वा वृद्धाद्दोरिति वर्तते । पुत्रान्तान्मृदः द्रुसंघकात् वा
कुगागमो भवति किञ्चि परतः । प्रकृतेन वाग्रहणेन किञ्
विकल्प्यते अनेन कुक् । तेन त्रैकूप्यम् । वासवदत्तापुत्रस्यापत्यं
वासवदत्तापुत्रकायणिः । वासवदत्तापुत्रायणिः । वासवदत्ता-
पुत्रिः । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः ।

फिरदोः ॥ १४६ ॥

त्यान्तरोपादानात् किञ्चि निवृत्ते त्संवद्धः कुगपि निवृत्तः ।
वेति वर्तते अदोर्मुदः अपत्ये किर्भवति वा । त्रिपृष्टायनिः ।
त्रिपृष्टिः । श्रीविजयायनिः । श्रीविजयिः । श्लुचुकायनिः । श्ली-
चुकिः । वेति ङयवस्थितविभाषा तेनेह न भवत्येव । दाहिः ।
प्लाहिः । अदोरिति किम् । रामदत्तिः ।

मनोजातौषुत्काड्यौ ॥ १४७ ॥

मनुशब्दात् अञ् य इत्येती त्यौ भवनः पुत्कागमः
मनुदायेण जातौ गम्यमानावाम् । मानुषः । मनुष्यः अपत्याप-
त्यव्रतसंघंधारेण व्युत्पत्तिनात्रम् क्रियते परमार्थतस्तु रूढिश-
ब्दाद्येनौ । अत एव यजिजोरिति बहुब्रूय भवति । मानुषा
इति । जाताविति किम् । अपत्यमात्रे अण् भवति लोहि ।
तादिपाठात् पौत्रादी यजि तूढभवति । मानड्यः । मानड्यौ ।
मनवः । स्त्री मनडवायनी । जाताविति किम् । अपत्यमात्रे
औत्सर्गिकः अणेष भवति ।

पुरुदेवस्य पीत्रादायर्ककीर्तिर्जिताहितः ।
 पालयानासु लक्ष्मीवान् मानसो मानसी प्रजाः ॥
 मृद्धापत्यविवक्षायां तु गर्गादिस्वाद्यजा भवितव्यम् ।
 अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरीतस्वर्गिकः स्मृतः ॥
 नकारस्य च मूर्ढन्यः तेन सिद्ध्यति माणवः ।
 नेदं जन्तवार्थं बहु वक्तव्यम् माणवचरकात्
 खञ्जिति निपातनात् सिद्धम् ।

द्विः ॥ १४८ ॥

यानि ऊदुर्ध्वना पादपरिसमाप्तेस्तवान्वक्ष्यामः द्विसंज्ञास्ते
 वेदितव्याः । वक्ष्यति राष्ट्रशब्दाद्राजोऽञ् । पाञ्चालः । पाञ्चाली ।
 पञ्चालाः । सत्या द्विसंज्ञायां द्वेष्टुषु तेनेवास्त्रियामित्युप्
 सिद्धुः ।

राष्ट्रशब्दाद्राजोऽञ् ॥ १४८ ॥

राष्ट्र जनपदं । राजशब्दश्चेह क्षत्रियपर्यायः । राष्ट्रशब्दा-
 द्राजवाचिनः अपत्यञ् भवति स्वभावतः पञ्चालादिशब्देन
 राष्ट्रं राजा चाभिधीयते । अथवा पञ्चालानां निवासो जनपद इति
 निवासार्थं आगतस्याणो जनपद उभिति उभि कृतेभवरका-
 लेनापि पञ्चालशब्देन क्षत्रियशब्दो लक्ष्यते यथा देवदत्तस्य
 पितृति पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालः । पाञ्चाली । पाञ्चालाः ।
 ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाक्यः । ऐक्ष्वाक्यः । ऐक्ष्वाकुशब्दस्य अजि श्रोत्रह-
 त्येत्यादिना उल्लं निपातयते । राष्ट्रशब्दादिति किम् ।
 श्रीविजयस्य श्रीविजयिः । द्रुह्योः द्रौह्यराः । राष्ट्र इति
 किम् । पञ्चालो नाम ब्राह्मणः तस्यापत्यं पाञ्चालिः ।

शास्त्रवेयगान्धारिभ्या ॥ ५० ॥

शास्त्रं वा नाम क्षत्रिया तस्माद्द्वयं इति उच्यते शास्त्रवेयः ।
 सास्त्रवेय गान्धारि इत्येतान्भ्यां राजशब्दाभ्यां अञ् भवति अजो-

पथादे द्वित्कुरुनाद्यभादकीशलाञ्छय इति ज्ये प्राप्ते वचनम् ।
शास्त्रेयस्यापत्यं शास्त्रेयः । गांधारेरपत्यं गांधारः । गांधारी ।
बहुषूपि गांधारपः ।

द्वयजमगधकलिङ्गसूरमसादन् ॥ ५२ ॥

राष्ट्रशब्दाद्वाच्य इति वर्तते । द्वयचो सुदः भगव कलिङ्ग
सूरमस इत्येतेभ्यश्च अण् भवति । अजोऽपवादः । आङ्गः । वाङ्गः ।
सौष्टः । पौरङ्गः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । सर्वत्र बहुषूप् ।
अत्रैव सिद्धे किमर्थमण् विधीयते द्वयचोऽण इति किञ् यथा
स्यात् नास्त्यत्र विशेषः सर्वस्यैव युवत्यस्य द्वेकतरस्य लक्ष्यते ।
इह तर्हि विशेषः राजसमानशब्दराष्ट्रात् तस्य राजस्यपत्य-
वदिति वक्ष्यते । अङ्गानां राजा आङ्ग इति अणि सति आङ्ग
स्यापत्यं आङ्गापनिः । द्वयचोण इति किञ् युवत्योर्य न भव-
तीति उप् नास्ति । अपि च अजि सति संचाद्यर्थविवक्षायां
अण् प्रसज्येत अणि सति बहुचरणादिप्रदितिषु न भवति । आङ्गक
वाङ्गकः । मागधकः । कालिङ्गकः । सौरमसकः ।

द्वित्कुरुनाद्यजादकोशलाञ्छयः ॥ ५३ ॥

दुसंज्ञान्सुदः इकारान्तात् कुरुशब्दात् नकारादेः अजाद-
कोशलशब्दाभ्यां च ज्यो भवत्यजोऽपवादः । दो आम्बष्टस्यापत्यं
आम्बष्ठयः । सौवीरस्य सौवीर्यः । कांवचस्य कांवच्यः । दार्वस्य
दार्व्यः । द्वयजलक्षणे किञ्परत्वादेनेन बाध्यते । इकारान्तात्
अधन्तेराधन्त्यः । कुन्तेः कौन्त्यः । असन्तेर्वासन्त्यः । तपरकरं
किम् । कुमारी नाम जनपदः क्षत्रियश्चास्ति तस्यापत्यं कौमा-
रः । कुरोः कीरठयः । नादेः निषकस्य नैषक्यः । निषधस्य
नैषध्यः । नीयस्य नैष्यः । अजादस्य अजाद्याः । कोशलस्य
कौशल्यः । सर्वत्र बहुषूप् ।

शाल्वावयवमत्पञ्चकलकूटास्मकादिञ् ॥ ५४ ॥

शल्वा नाम नानुषी क्षत्रिपर्तस्या अपत्यं द्वयञ्च इति
वृत्तिः शाल्वेय इत्युचि कृते निपातनादणपि भवति । शाल्वः ।
क्षत्रियः तस्य निवासो जनपदः शाल्वः । तद्वयवः बहुम्बरा-
स्तिलखलाभद्रकाराशुगम्बराः । भुक्तिज्ञा शरदण्डाश्च शाल्वाव-
यवसंज्ञिताः । शाल्वावयवेभ्यो राज्ञाचिभ्यः प्रत्ययं धिः । काल-
कूटिः । आस्मकिः । सर्वत्र बहुषूप् योज्यः ।

पाण्डोऽर्घ्यञ् ॥ ५५ ॥

राष्ट्रशब्दाद्वाज इति वर्तते पाण्डुशब्दाद्दृष्ट्यञ् भवत्यपत्ये-
र्घ्यं । पाण्डोरपत्यं पाण्ड्यः डकार टिखार्यः शकारः क्तिप्यदृक्-
विकार इति पुं बहुवचनप्रतिषेधार्थः । पाण्ड्या भायो अस्य पा-
ण्ड्याभार्यः । कथमयं प्रयोगः असिद्धिर्तीयो न सप्तार पाण्ड्यः
पाण्ड्या यस्य दासाः इति येन जनपदेन समानशब्दो राजा
तस्य जनपदस्य स्वामी यदि विवक्षितः तदाय विधिर्वैदितव्य-
अन्धत्रोत्सर्ग एव भवति । इह प्रकरणे राजसमानशब्दात् रा-
ष्ट्रात् तस्य राजन्यपत्यवदिति वक्तव्यम् । राजसमानशब्दात्
राष्ट्रात् तस्येति तासमर्थात् राजन्यभिषेये अपत्य इव त्ववि-
धिर्भवति पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । शाल्वेयानां राजा
शाल्वेयः । एवं आङ्गः । आम्ब्यपत्यः । औदुम्बरिः । पाण्ड्यानां
राजा पाण्ड्यः । सर्वत्र बहुषूप् । अस्मादपत्योवेवज्ञायां वास्तुहा-
दोरिति फिञ् । पाञ्चालायनिः ।

उप् चोलादेः ॥ ५६ ॥

राष्ट्रशब्दाद्वाज इति वर्तते । चोलादेः परस्य उप् भवति
कस्य संभावादणप्रोः । चोलस्यापत्यं चोलः । केरलः । कंबोजः ।

शकः । यवनः । आदिशब्दः प्रकारवाची तस्य राजनीति वर्तते
चोलना राजा चोलः ।

कुन्त्यवन्तिकुरुभ्यः स्त्रियाम् ॥ ५७ ॥

कुन्ति अवन्ति कुरु इत्येतेभ्य उदपकस्य द्वेष्टम् भवति
स्त्रियामभिधेयाम् । कुन्ती । अवन्ती । कुरुः । द्विष्टकुरुनाद्यजा-
दकोशलाज्य इत्यस्य उपि कृते इतोमनुष्यजातेरिति ङीविधिः ।
कुरुशब्दादूतः इति कृत्यः । स्त्रियामिति किम् । कौट्यः ।

अतोऽप्राच्यभगादेः ॥ ५८ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । अतस्तस्य उदभवति स्त्रियामभिधेया-
या प्राचयान् भगादींश्च वर्जयित्वा । कुन्त्यादित्यः उद्वचनं स्था-
पकम् इह अत इति तदन्तविधिर्न भवति । सामर्थ्यादणजोरुप-
भवतीति वेदितव्यम् अपाच्यो नाम राष्ट्रवर्मानसङ्घो राजा
तस्यापत्यं स्त्री अपाचया अत उपि टाप् । एव सूरसेनी । मद्रस्या-
पत्यं स्त्री मद्रो । अण उपि जातिलक्षणो ङीविधिः । दरदोऽपत्यं
स्त्री दरद् । अत इति किम् । औदुम्बरी । शास्त्रावयवत्वादिज्
इतोमनुष्यजातेरिति ङीविधिः । अप्राच्यभगादेरिति किम् ।
प्राचया येराष्ट्रा भिद्यन्ता राजानः तस्य उप् प्रतिविध्यते ।
पाचाली । वैदेही । पैण्डली । आङ्गी । वाङ्गी । सौह्री । पीण्ड्री ।
माण्धी । कालिङ्गी । भगादेरप्राच्यार्थे उप् प्रतिषेधः । भगस्या-
पत्यं स्त्री भार्गी । कुरुस्य कारुसी भगं कुरुस केकय कस्मीर
सेलवासुस्वाल उरस कौरव्य वचनाद्यर्थेण उपि कुरुः अने-
नानुपि कौरव्येति यौधेयः । सौक्यः सौम्यपरावाच्येयन्-
गर्भसरत उशीतरकस्य पुनरकारस्य यौधेयादित्यः द्रुसञ्जकेभ्यः प-
रस्योप् प्राप्तः प्रतिविध्यते उच्यते पश्वादेरिति द्विसञ्जकोन्
स्वार्थिको वक्ष्यते तस्यायं प्रतिविधिः न तु राष्ट्रवर्मानसङ्घा-

आपत्यस्य उल्लुख्यमानः कथं स्वार्थिकस्य भिक्षाप्रकरणस्य उल्ल-
खति इदमेव यीशेयादिरूपः प्रतिषेधकचक्रं स्थापकं भिक्षाप्रक-
रणस्यापि द्वैरुक्तमवति आपत्यग्रहणेन वृक्ष्यते इति किमेतस्य
स्थापने प्रयोजनं इह स्त्रियामुप् पशुः रक्षाः अशुरी इति पशु
रक्षस् अशुर इति राष्ट्रशब्दाराजानः एवामपत्यः संघः स्त्रीत्व-
विशिष्टो विवक्षित इति अश्वजोरागतयो सप् चोलारिति
सपि कृते पुनः पश्वर्षादेरिति स्वार्थिकोऽपि तुस्यापि स्त्रिया-
मनेनोप् सिद्धः ।

इत्यभयमन्दिविरचितायां जैनैन्द्रमहावृत्तौ तृतीय-
स्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

रङ्गयतेऽनेन शुक्लं वस्त्विति रागः कुसुमादि द्रव्यं तेनेति भासमर्थोत् रागविशेषवाचिनो मृदः रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं तयो भवति । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । हारिद्रम् । कौसुमम् । मास्त्रिष्टम् । रागादिति किम् । देवदत्तेन रक्तम् । पुंस्त्रीयः प्रायेणेत्येतद्दृष्टव्येन अपेक्षयते तेन सर्वविशेषस्य रागस्य ग्रहणादिह न भवति । पाणिना रक्तमिति हृद्योपमानाद्भवति काषायी गर्दभस्य कर्णौ हारिद्री । कुक्कुटस्य पादाविति ।

नीलपीतादिकौ ॥ २ ॥

नील पीत इत्येताभ्यां भांताभ्यां रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथासंख्यं अ क इत्येतौ तयो भवतः । नीलेन रक्तं नीलम् । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । नीलया रक्तं नीलम् । पीतेन रक्तं पीतकम् ।

लासारीचनाशकलकर्दमादृण् ॥ ३ ॥

लासादिभ्यो भासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठण् भवति । अणोऽपवादः । लासया रक्तं लासिकम् । शकलिकम् । सकलकर्दमाभ्यामखपीडयते ।

भाद्युक्तः कालः ॥ ४ ॥

तेनेति वर्तते भविष्येववाचिनो मृदः भासमर्थेत् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं तयो भवति योसौ युक्तः श्वेत कालस्तेन च भवति नित्ययुक्ती हि अकाली न तयोः सन्निकर्षविग्रहकौ स्तः तत्कथं पुण्यादिना येन युक्तः काल इत्युच्यते उपनिषादभावात् नैव दोषः । इह पुण्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि पुण्यादयः शकदाः वर्तमाना दृश्यन्ते ।

पुष्येण युक्तः कालः पुष्यसमीपनतेन चन्द्रस्य सप्त युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः पौषमहः । तिष्यपुष्ययोर्भाष्येति सकारस्य खम् । माघी रात्रिः । माघमहः । आदिति किम् । चन्द्रनसा युक्ता रात्रिः काल इति किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमहः ।
उसभेदे ॥ ५ ॥

अभेदेनाभाविशेषः पूर्वण विहितस्योऽस् भवति न चन्द्रस्य युक्तस्य कालस्य भेदो रात्रादिविशेषोऽभिधीयते । अद्य पुष्यः । अद्य कृतिकाः । अद्य रोहिण्यः । युक्तवदुसिलिङ्गमस्य इति युक्तवद्भावः । अत्र यावान् कालः त्रिंशन्मुहूर्तमात्रा भेद युक्तो न तस्य भेदोऽभिधीयते । अभेद इति किम् । पौषी रात्रिः । पौषमहः । अभेद इति प्रसज्यप्रतिषेधः तेनेहापि न भवति । पौषः अहोरात्रः । पौषः कालः इति अथेह कथमुन् न भवति अद्य दिवा पुष्यः अद्य रात्रौ पुष्यः इति पूर्वमष्टप्रहरात्मकस्य समुदायस्याभेद उचं विधाय पश्चाद्विवारात्रिशब्दयोः प्रयोगः कृतः ।

शौ श्रवणाशब्दस्याभ्याम् ॥ ६ ॥

शौ भेदेऽपि उस् यथा स्यादित्यारम्भः । श्रवण अश्वत्थ इत्येताभ्यामुत्पन्नस्य यस्य उस् भवति सुविषये । अश्वयेन युक्ता श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थेन युक्ता अश्वत्था रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति श्रवणाशब्दनिर्देशो ज्ञापक इह सूत्रे सति युक्तवद्भावो न भवति । स्वाविति किम् । आश्वी रात्रिः । आश्वत्थी रात्रिः ।

द्वन्द्वोच्छः ॥ ७ ॥

द्वन्द्वद्वयसमर्थात् युक्तः काल इत्येस्मिन्नर्थे छो भवति भेदे वाभेदेच । अणोऽपवादः । राघानुराधीन तिष्यपुनर्वसयोऽमहः । अद्य तिष्यपुनर्वसीयम् । अत्र परत्वादुचो आशकः ।

परिवृतो रथः ॥ ८ ॥

तेनेति कर्तते । तेन परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं तयो भवति यः परिवृतो रथश्चेत् स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथो घास्त्रः । काम्बलः । चामणः । अनइति अणि टिखाभावः । रथ इति किम् । वस्त्रेण परिवृता शय्या । स इह कस्मात् भवति छात्रैः परिवृतो रथ इत्यनभिधानात् । अथवा समन्ताद्भूतः परिवृत इत्याश्रयणात् । रथैरुद्देशस्तयमुत्पादयति न छात्रादिः इह कस्मादण् न भवति । पाण्डुकम्बलैः परिवृतो रथ इति अनभिधात् । कथं पाण्डुकम्बली रथ इति पाण्डुकम्बला अस्य सवृत्त्यापाटात् पसे कृते इन्द्रपृष्ठयः । ठस्याभिधान नास्ति । तीयान्तात् स्वार्थे वा ईकण् वक्तव्यः । द्वैतीयिकम् । द्वितीयम् । तार्तीयिकम् । तृतीयम् । विद्याया अभिधाने नेप्यते द्वितीया विद्या । तृतीया विद्या । इह कथमण् भवति न विद्यते पूर्वः पतियस्याः सा अपूर्वा कुमारी तादृशी कुमारीमुपपन्नः कौमारः पतिरिति तत्र भव इत्यण् भविष्यति कुमार्यां भवः पतिः कौमारः पतिः । पुंयोगात् कौमारी भार्या इत्यपि सिद्धम् ।

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ ८ ॥

भुक्तावशिष्टमुद्धृतमुच्यते इति केचित् तत्र नातिश्लिष्टं अन्यत्रापि प्रयोगात् उद्धृतं ब्राह्मणेन लब्धमिति तत्रेति ईप्सुमर्थात् अमत्रवाचिनो मुदः उद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं तयो भवति । सरावेषु उद्धृत ओदनः सारावः । मास्रवः । अमत्रेभ्य इति किम् । पाण्डुद्धृत ओदनः ।

स्थाण्डिलः ॥ १० ॥

स्थाण्डिल इति निपात्यते स्थाण्डिलशब्दादीवृत्तात्
प्रयित्यभिधेये अण् निपात्यते समुदायेन व्रते गम्ये । स्थाण्डिले
शेते स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रतादन्यत्र स्थाण्डिले शेते देवदत्त
इति ।

संस्कृतं भक्षाः ॥ ११ ॥

सतो गुणान्तराधानं संस्कारः । खरविसद्वनम्यवहार्यं
भक्षः तत्रेति ईप्समर्थात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं
तयो भवति यत्तत् संस्कृतं भक्षारचेत् भवति । भाट्टे संस्कृताः
भाट्टाः । एव कैलासापात्राः । भक्षाः इति किम् । फलके
संस्कृतो मालागुणः ।

शूलोखाद्यः ॥ १२ ॥

शूल उखा इत्येताभ्यां ईप्समर्थाभ्यां संस्कृतं भक्षा
इत्येतस्मिन्नर्थे यो भवति । अथोऽपवादः । शूले संस्कृतं
शूल्यम् । उखायां संस्कृतमूर्यम् । उपमाणात् सिद्धम् ।
पिठरे शूले इव संस्कृतं पिठरशूल्यम् । मयूरठयंसकादित्वात्
सविधिः ।

दधनष्ठण् ॥ १३ ॥

दधिशब्दात् ईप्समर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे
ठञ् भवति । दधिनि संस्कृतं दधिकम् । तत्र यदृञ्चि संस्कृतं
तदृचना संस्कृतमित्यपि भवति एव तेन संस्कृतमिति वक्ष्यमा-
णोऽनं ठणां सिद्धं भार्याऽनैव दोषः । यदप्यथोऽपवादः दधिकृतमेवो-
त्कर्षमपेक्षते तदिहोदाहरणं यस्य तु दधनी लवणादिना च
संस्कारः तस्य वक्ष्यमाणमुदाहरणम् ॥

वैदशिवतः ॥ १४ ॥

उदशिवत् शब्दात् ईप्समर्थात् संस्कृतं भसा इत्येतस्मिन्नर्थे
ठञ् भवति । उदशिवति संस्कृत ओदमः ओदशिवत्कः । ओदशिव-
तः । अतोपि वाच्यनात् ज्ञापते तेन संस्कृतात्तत्र संस्कृता-
स्यार्थभेदः । अन्यथा ईवन्ताठ्ठञ् भान्तादण् इत्युभयं सिद्धं
स्यात् ।

सीरादूढञ् ॥ १५ ॥

सीरशब्दात् ईप्समर्थात् संस्कृतं भसा इत्येतस्मिन्नर्थे
ठञ् भवति । अणोऽपवादः । सीरे संस्कृता सीरेपी यवानूः ।

सास्मिन् पीर्णमासीति रवौ ॥ १६ ॥

येति वाच्यमर्थात् अस्मिन् इति ईवर्थे वयाविहितं
त्यो भवति यत्तद्वानिर्दिष्टं पीर्णमासी सा चेद्भवति ।
इतिकरणाद्यदि लोके विवक्षा समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते पूर्व-
चन्द्रनसा युक्तः कालः पीर्णमासी इदमेव ज्ञापकं अत्राण् मन्त्री
तीति । मासी पीर्णमासी अस्मिन् मासे अर्द्धमासे संवत्सरे वा
मासे मासः अर्द्धमास सर्वत्सरे एव प्रौषः । साविति किम् । मासी
पीर्णमासी अस्मिन् पञ्चदशरात्रे । इतिशब्दः किमर्थः । विद्यमा-
नेपि लक्षणे लौकिकप्रयोगानुसारकार्थः । इह मा भूत् मासी
पीर्णमासी अस्मिन् हि भवति संवत्सरपर्वणि ।

अश्वत्थग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ १७ ॥

सास्मिन् पीर्णमासीति व्रतंते । अश्वत्था आयहायणी
इत्येताभ्यां पीर्णमासीति वाच्यमर्थान्वाप्तस्मिन्निति ईवर्थे ठञ् भव-
त्यणोऽपवादः । अश्वत्थेन युक्तः कालः अश्वत्था पीर्णमासी
अस्मिन्मासे अर्द्धमासे संवत्सरे आश्वत्थिकः । अग्रहायणेन
युक्तः कालः आयहायणी आयहायणिकः ।

फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यो वा ॥ १८ ॥

फाल्गुन्यादिभ्यो वा हञ् भवति सास्मिन् पीर्यमासीति
वर्तते । फाल्गुनी पीर्यमासी अस्मिन् भावे सवत्सरे वा फाल्गु-
निकः फाल्गुनः । एव आषणिकः । श्रावणः । कार्तिकिकः ।
कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ।

सास्य देवता ॥ १९ ॥

सेत्यत्र लिंगवचने अप्रधानभूते । सेति वासव्यात् अस्येति
सार्थं यथाविहितं तयो भवति यतद्वाजिर्दिष्टं देवता चेतस-
भवति । अर्हन् देवता अस्य अर्हन् । अगवती देवता अस्य
आगवतः । बार्हस्पत्यः । सेतिवर्तमाने पुनः सायह्वं संज्ञा
विषयनिवृत्त्यर्थम् तेन संज्ञायां वायं विधिः । देवतेति किम् ।
कन्या देवदत्तस्य ।

कस्येः ॥ २० ॥

कश्चिदेन प्रजापतिरभिधीयते । कस्य इकारोन्तादेशो
भवत्यराच सास्य देवतेत्यस्मिन्निवये । को देवता अस्य कार्यं
इविः । अखि पूर्वख भिद्वे इत्यर्थे वचनम् । आरम्भसामर्थ्यात्
यरुहपां चेति खं न भवति ।

शुक्राद्धः ॥ २१ ॥

शुक्रशठदात् घो भवत्यथोऽपवादः । सास्यदेवतेति वर्तते ।
शुक्रो देवतास्य शुक्रियः ।

अपोनप्त्रपाप्त्रपुभ्याम् ॥ २२ ॥

घ इति वर्तते अपोनप्त् अपाकप्त् इत्येताभ्यां घो भव-
त्यथोऽपवादः । सास्यदेवतेति वर्तते । अपोनपाद्देवता
अस्य अपोनप्त्रियः । अपाकपाद्देवता अस्य अपाकप्त्रियः । यप्र-

त्यसन्नियोगेन प्रकृत्योः अपोनप्तुं मवाकप्तुं भावो निपात्यते संग्रहे
अपोनपाते ब्रूहि अपाकपाते ब्रूहि इति भवति ।

छः ॥ २३ ॥

अपोनप्तुं अपाकप्तुं इत्येताभ्यां कश्च भवति सास्य दे-
वतेत्यस्मिन् विषये अपोनप्त्रीयः । अपाकप्त्रीयः । योगविभाग
उत्तरार्थः । यौगीपुत्रादिभ्यश्छो वक्तव्यः । यौगीपुत्रीयः । तार्थ-
विन्द्वीयः । शतरुद्राद्पञ्च । शतरुद्वियः । शतरुद्रीयः ।

महेन्द्राद्घाणौ च ॥ २४ ॥

सास्य देवतेति वर्तते । महेन्द्रशब्दाद् च अण् इत्येती
भवतः कश्च । महेन्द्री देवता अस्य महेन्द्रियः । माहेन्द्रः ।
माहेन्द्रीयः ।

सोमात्यण् ॥ २५ ॥

सोमशब्दात्पण् भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणो-
पवादः । सोमा देवता अस्य सोम्यः । स्त्रिणां सोमी ।
इतोऽङ्गोऽङ्गानिति यस्मिन् ।

वाय्वृतुपित्रुचसो यः ॥ २६ ॥

वायु ऋतु पितृ उषस् इत्येतेभ्य यो भवत्यणोऽपवादः ।
सास्य देवता इति वर्तते । वायव्यः । ऋतव्यः । पितृयः । रीदृ-
त इति रीकादेशः । उषस्यः ।

द्यावापृथिवीसुनाशीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पति
गृहमेधाच्छ च ॥ २७ ॥

द्यावापृथिवी इत्येवमादिभ्यः को भवति यश्च सास्य
देवतेत्यस्मिन्विषये । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ देवते
अस्य द्यावापृथिवीयः । द्यावापृथिव्यः । सुना वायुः शीर
आदित्यः सुनाश्च शीरश्च देवताद्वन्द्व इत्यनङ् । सुनाशीरी

देवते अस्य सुनासीरीयः । सुनासीर्यः । मरुत्वान् देवता अस्य
मरुत्वतीयः । मरुत्वत्यः । अग्निश्च सोमश्च देवते अस्य अग्नी-
षोमीयः । अग्नीषोम्यः । सोमवरुणे अग्नीहोतीत्यम् । स्तुतसोमीचा-
ग्नेरिति षत्वम् । वास्तोष्पतीयः । वास्तोष्पत्यः । पुष्किङ्गत्व
ताया अनुप् षत्वं च निपातनात् । सहमेधीयः । सहमेध्यः ।

सर्वत्राग्निकलिभ्यां ठञ् ॥ २८ ॥

सास्य देवतेति वर्तमाने सर्वत्रग्रहणं सर्वार्थसंग्रहार्थम् ।
अग्निकलिशब्दाभ्यां सर्वेष्वर्थेषु ठञ् भवति प्राद्वो । अग्निर्देवता
अस्य अग्नी भवः अग्नेरागतेः आग्नेयः एवं कालेयः ।

कालेभ्यो भववत् ॥ २९ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः भव इव त्यविधिः भवति । षत्करण
सर्वविशेषपरिग्रहार्थम् । येभ्यः कालविशेषवाचिभ्यो सूट्भ्यः
ज्ञेये ये त्या बिहिताः सास्य देवतेत्यस्मिन्विधिये तेभ्य एव
सूट्भ्यः त एव त्या अतिदिश्यन्ते । यथा मासे ज्ञेयं मासिकं सांख्य
तद्विकं वासन्तं प्राक्वेद्यं कालाट्टञ् भसंज्याट्टुत्तुभ्योण्
प्राक्वेद्यः । एते त्या भवन्ति तथा मासे देवता अस्य वसन्तो
देवता अस्य प्राक्वट् देवता अस्याति अत्रापि भवन्ति ।

महाराजप्रोष्ठपदाभ्यां ठञ् ॥ ३० ॥

महाराजो वैश्रवणः । महाराज प्रोष्ठपदा इत्येताभ्यां
ठञ् भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विधये । महाराजो देवता अस्य
महाराजिकः । प्रोष्ठपदा देवता अस्य प्रोष्ठपदिकः । ठञ्प्र-
करणे तदस्मिन्वर्तते इति जवपञ्चादिभ्य उपसंख्यातम् ।
जवपञ्चोऽस्मिन् वर्तते नावपञ्चिकः । पावपञ्चिकः । पृथ्वीमा-
सादञ् षत्वम् । पृथ्वीमासेऽस्यां वर्तते । पृथ्वीमासी तिथिः ।

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३१ ॥

पितृव्यादयः शब्दा निपात्यन्ते समर्थविभक्तिस्तयो-
वन्वस्त्यर्थ इति सर्वनिदानिपात्यते पितृमातृभ्यां तासमर्थभ्यां
आतरि बाधये व्यहृत्तौ निपात्यते पितृमाता पितृव्यः । मातृ-
माता मातुलः । द्विषाद्विषम् । ताभ्यामेव पितरि हामहः ।
मातुः पिता मातामाहः । स एव हामहो मातरि बाध्यावा
द्विषः । मातृमाता मातानहो । पितृमाता पितानहो । द्वि-
षाद्विषविधिः ।

तस्य समूहः ॥ ३२ ॥

तस्येति तासमर्थोत् समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित-
त्वं भवति चित्तवद्वृद्धं यस्य न चान्यत्र प्रतिपदं ग्रहणं तदि-
होदाहरणम् । अचित्तवत्तद्वृत्तं व्यत्यते । वृद्धाद्वृत् । प्रति-
पदमुक्तादिभ्योपि वुआदिः । काकानां समूहः काकम् ।
शोकम् । वाकम् । इह पञ्चानां पूलाता समूहः पञ्चपूला इति
प्राप्नोति समूहार्थे ऽण् तस्य रसोन्नतपत्य इत्युप् परि-
नायाद्दुधीतिनियमात् । भवति कीविधौ टापा भ्रातृवत्त्वम् ।
नायं दोषः समाहारलक्षण एवान्न रसः हृदुत्वमिति न भव-
त्यनभिधानात् ।

भिक्षादेः ॥ ३३ ॥

तस्य समूह इति वर्तते । भिक्षा इत्येवमादिभ्यः यथा-
विहितं त्यो भवति पुनर्विधानं छणो बाधनार्थम् । भिक्षाणां
समूह भैक्षम् । भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मन् सहस्र
युवति पट्टति अचर्मन् दक्षिणा इह पाठसानध्यात् गर्भिणी
युवतिशब्दे न पुंवद्भावः ।

वृद्धोक्षोद्गोरभ्राजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्या-
जाहूञ् ॥ ३४ ॥

वृद्धादिभ्यो वुञ् भवति । तस्य समूह इति वर्तते ।
 औपगवानां समूह औपगवकम् । कापटवकम् । औत्तकम् ।
 औद्द्रकम् । औरश्चकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् ।
 वात्सकम् । मानुष्यकम् । जाजकम् । वृद्धाश्चेति वक्तव्यम् ।
 बार्हकम् । प्रकृत्या जके राजन्यमनुष्ययुवान इति व्यचाना
 वृत्त्यापत्त्यस्येति यत्नं न भवति । इह वृद्धग्रहणात् सिद्धे
 राजन्यमनुष्ययोः पृथग्ग्रहणं आपकमपत्याधिकारादन्यत्र
 वृद्धग्रहणेन लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रमुच्यते नतु पौत्राद्यपत्यं
 वृद्धमिति तथाहि लोके किङ्कोत्रो भवान् इति पृष्टः वात्स्या-
 यनो ऽस्मीत्याह राजन्यमनुष्ययोस्तु जातिशब्दत्वात्
 लौकिकगोत्रग्रहणम् ।

केदाराद्यञ्च ॥ ३५ ॥

केदारशब्दाद्यञ् भवति वुञ् च तस्य समूह इत्यस्मिन्निव-
 शये ढणोपवाद् । केदाराणां समूह कैदार्यम् । कैदारकम् ।
 गणिकायाः यञ् वक्तव्यः । गणिकाणां समूहः गाणिक्यम् ।

ठञ् कवचिनश्च ॥ ३२ ॥

ठञ् भवति कवचिनश्च केदाराञ् तस्य समूह इत्यस्मि
 निवश्ये । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् ।

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ३६ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल् भवति तस्य समूह इति वर्तते । ग्रामाणां
 समूह ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता । गजाश्चेति
 वक्तव्यम् । गजता ।

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ३७ ॥

चरणवाचिशब्देभ्यः समूह इत्येतस्मिन्नर्थे धर्म इव त्या भव-

न्ति । इदमेव ज्ञापकम् । अस्त्येतच्चरणादुर्माणाययोरिति बहु-
चरणास्त्रिदित्यारभ्य चरणादूर्मे तद्यविधिर्वक्ष्यते स च द्वातिदि-
श्यते । अकरखं सर्वविशेषपरिग्रहार्थम् । यथा कठानां धर्मः
काठकम् । कालापकम् । भीदकम् । पैप्यलादकम् । आर्वा
भकम् । वाजनेयकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिकम् । आथर्वणः ।
बहुचरणास्त्रिदिति वुम् । छन्दोगीक्थिकयाष्टिकबहुचनटाडप
इति छयः । अथर्वण इति च निपात्यते आथर्वणिकानां धर्म
इत्यत्र वाक्ये तथा कठानां समूहः काठकमित्येवमादि
योरुच्यम् ।

अचित्तहस्तिधेनोष्ठम् ॥ ३८ ॥

अचित्तमचेतनम् । अचित्तार्थवाचिभ्यः हस्तिधेनुश-
ठदाभ्यां च ठरा भवति तस्य समूह इत्यस्मिन्विषये । अ-
पूपानां समूहः आपूपिकम् । शण्डकुलीनां समूहः शण्डकुलिकम् ।
हास्तिकम् । धेनुकम् । पशूनां जम् वक्तव्यः । पशूनां स्त्रीणां
समूहः पाश्वम् । सित्वात्पदसंज्ञाया भलक्षणमोरोत्वं न
भवति । खण्डिकादिभ्योऽञ् वक्तव्य इति चेत् न वक्तव्यः ।
नास्ति विशेषः । अभिधानत्पश्चि वा खण्डिकादिषु ये-
वित्तवतः तेभ्यः औत्सर्गिकेष् निद्रुः येत्वचित्ताः ते मि-
त्रादिषु पठनीयाः । खण्डिकः ग्रहन् बहवस्तुद्रकमालवाः
अद्रिसंज्ञाताः क्षत्रिया इत्यर्थः तेषां समूह बहुलक्षणे
वुञ् प्राप्तः । ननु च यथा राष्ट्रवाच्येति तत्र राष्ट्र-
दुष्यमानो वुञ् न राष्ट्रममुदायाद्भवति काशिकौशलेषु भवा
काशिकौशलीयाः इति च एव भवति तत्रेह वृद्धादुच्यमान-
स्त्यः कथं वृद्धसमुदायादिति एवं तद्धिं तदन्तर्वाधना भवि-
ष्यति इदमेव ज्ञापकं सामूहिके त्वे तदन्तर्विधिर्भवति क्षौद्र-

कमालवी सेना क्षौद्रकमालवकमन्यत् । निस्तुकशुक उस्तुक अर्थ
यज्जन्तः बहुत्ये अर्थ प्रयोजयति । स्वनुयुग वरत्र हंस इति खंदि
कादिसामूहिके तदंतविधिर्ज्ञापितः । तेन औपगवकापटवानां
समूहः औपगवकापटवकम् । ब्राह्मणराजम्यकम् । दम्बहस्तिनां
समूहः दाम्बहस्तिकम् । गीधेनुकम् । बोधेनुकम् । धेनोर्नञ्
पूर्वाया नेत्यते अथेनूनां समूहः आधेनवं ।

केशाश्वाम्नां यच्छौ वा ॥ ३३ ॥

केश अश्व इत्येताभ्या यथासंख्यं यच्छ इत्येती एयी वा
भवतः । केशानां समूहः कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वानां समूहः
अश्वीयम् । आश्वम् ।

पाशादेर्यः ॥ ३४ ॥

पाश इत्येवमादभ्यः यो भवति तस्य समूह इति वर्तते ।
पाशानां समूहः पाश्या । तृण तृण्या । धूम्र्या । वात वात्या ।
लिङ्गं लोकतो ज्ञेयम् । पाश तृण धूम वात अंगार परलवाल
पिटक पिटाक शकल इत्यानल वन पृष्ठम् ।

ब्राह्मणमाणववाडवात् ॥ ३५ ॥

य इति वर्तते । ब्राह्मण माणव वाडव इत्येतेभ्यो यो भवति
तस्य समूह इत्यस्मिन्विषये । ब्राह्मणानां समूहः ब्राह्मण्यम् ।
माणव्यम् । वाडव्यम् ।

गोखलरथात् ॥ ३६ ॥

गो खल रथ इत्येतेभ्यः तान्तेभ्यः यो भवति समूहे ।
गवां समूहः गव्या । खल्या । रथ्या । योगविभाग उक्त-
रार्थः ।

घेनुकट्यः ॥ ३७ ॥

गो खल रथ इत्येतेभ्यः यथासंख्यं अ हन् कट्य इत्येते

प्रत्यया भवन्ति । तस्य समूह इति वर्तते । गणं समूहः गोत्रा ।
खलिनी । रथकट्या । खलादिभ्यः इन् वक्तव्यः । हाकिनी ।
कुटुम्बिनी । लोकतो लिङ्गव्यवस्था ।

राष्ट्रे ॥ ४५ ॥

समूह इति निवृत्तम् । अर्थान्तरोपादानात् तस्येति व-
र्तते । राष्ट्रं जनपदः तस्येति ताममर्थात् राष्ट्रं यै यथाविहितं
त्यो भवति । शिवानां राष्ट्रं शैवम् । जनपदापेक्षया पुंलिङ्गता
प्रयोक्तव्या । शैवः । अयुष्टः । आभिसारः । राष्ट्रान्निधाने
बहुत्वे उस्वक्तव्यः । अङ्गानां राष्ट्रं अङ्गाः । वङ्गाः । सुष्माः ।
गान्धारादिभ्यो वेति वक्तव्यम् । गान्धारीणां राष्ट्रं गान्धारयः ।
वामातः । वसामतः । शैवः । शिवाः । राजन्यादिभ्यो वा वुजः
उस्वक्तव्यः । राजन्यानां राष्ट्रं राजन्याः । राजन्यकः ।
दैवयातकः । दैवयातवका । बिल्बवनादिभ्यो नित्यमुम् न भव-
तीति वक्तव्यम् । बैल्ववनकः । आंधरीषपुत्रकः । आत्मकामे-
यकः । नन्दं बहु वक्तव्यं राष्ट्रविवक्षायाः निवासविवक्षायाश्च
प्रतिनियमात्सिद्धम् बहुत्वविषये जनपदस्य निवासविवक्षयैव
तत्र जनपद उच्यते नम् भवति गांधारादीनां राजन्यादीनां
च उच्यते विवक्षा बिल्बवनादीनां राष्ट्रविवक्षैव ।

राजन्यादेर्वुञ् ॥ ४६ ॥

राजन्य इत्येवमादिभ्यः तासमर्थेभ्यः वुञ् भवति राष्ट्रे ।
राजन्यकः । राजन्य आप्रति जातसक शालङ्कायन दैवयात-
व जालन्धरायण । कौन्तलं आत्मकामेय आंधरीषपुत्र वसति
बिल्बवन मैलूवज उदुवर वैतल आर्जुनायन संप्रियदाक्षि
ऊर्णनाभ आकृतिगणश्चायं मालव त्रिगती विराटादीनां
ग्रहणम् ।

भौरिक्याद्यैपुकार्यादिभ्यो विधमन्ती ॥ ४७ ॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते भौरिक्यादिभ्यः एषु-
कार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधं भक्त इत्येतीत्यौ भवत राष्ट्र-
ये । भौरिकीणां राष्ट्रं भौरिकिविधः । भौलिकिविधः । भौ-
रिकि भौलिकि शीघ्रतया चैतयत सैकवत कास्ये प्राणोजक
वालिज्यक वैयत् । एषुकारित्वा नारसायनभक्ता । एषुकारि
नारसायन चान्द्रायणा द्रवाक्षायण रुपाक्षायण अलायन ।
साहायत सौवीरदासनित्रायण श्रीद्रायन तपंद शोह । विश्व-
मायक वैश्वधेव चतुष्टयदेव सांपिण्ड ।

तदस्मिन्बुद्धे योद्धृप्रयोजनात् ॥ ४८ ॥

योद्धारश्च प्रयोजनं च योद्धृ प्रयोजनं तदिति वाच्य-
र्थात् अस्मिन्निति ईदृशं यथाविहितं तयो भवति यत्तद्वानि
निर्दिष्टं योद्धारश्चेत् तद्वति प्रयोजनं चेत् तद्वन्ति यत्तस्मि-
न्निति निर्दिष्टं युद्धं चेद्वति । विद्याधराः योद्धार अस्मिन्
युद्धे विद्याधरं युद्धम् । कौरवम् । नारतम् । प्रयोजनात् स्वल्पं
सुलोचना प्रयोजनमस्मिन् युद्धे सौलोचनम् । स्वायं प्रभम् । सौ
तारम् । सद्यसे त्वन्निधये पुलङ्गता विद्याधरः सद्यः । सौलोचन-
सद्यः । युद्ध इति किम् । सुतद्रा प्रयोजनमस्मिन्वैरे । योद्धृप्रयो-
जनादिति किम् । रथा वाहनमस्मिन् युद्धे ।

प्रहरणमिति क्रीडायाणः ॥ ४९ ॥

तदस्मिन्निति वर्तते तदिति वाच्यार्थात् अस्मिन्निति-
ईदृशं यो भवति यत्तद्वासमर्थम् प्रहरणं चेत्तद्वति यत्तद-
स्मिन्निति निर्दिष्टं क्रीडा सा चेद्वति इति कारणः तत-
श्चेद्विज्ञा अद्रोहेण यत्र घातो ना क्रीडा । दशः

प्रहरणमस्या क्रीडाया दाहडा । नैऋ । पादा । प्रह-
रणमिति किम् । नन्वेदादकसेचनमस्या क्रीडायाम् । क्रीडाया-
मिति किम् । अग्निः प्रहरणमस्मिन् युद्धे ।

स्यैनपातातैलपाता ॥ ५० ॥

स्यैनपाता तैलपाता इत्येती शब्दौ निपात्येते । स्येनाजा-
मिव पात स्यैनपात अस्या क्रीडाया वर्तते स्यैनपाता ।
तिलानामिव पात तिलपातः अस्या क्रीडाया तैलपाता ।
अस्मिन्नर्थे षो निपात्यते पूर्वपदस्य च मुनागमः । कथं
दहपातः क्रिया अस्या त्रिथौ वर्तते दाहपाता त्रिथिः ।
सुगलपातोऽस्या वर्तते मौगलपाता भूमिः । पूर्वसूत्रे इति
करणादन्वयापि षो भवति ।

तद्वेस्य धीते ॥ ५१ ॥

तदिति इप्समर्थात् वेत्ति अधीते इत्येतयोरर्चयोर्
धाविहित तयो भवति तदिति प्रत्येक मन्त्रव्यते तद्वेत्ति
तदधीते इति यथा तेन दीठ्यतिरक्षतिजयतिजितमित्यत्र तेनेति
सुहर्तं वेत्ति मीहर्त । औत्पातः । ठयाकरणमधीते वैयाकरणः
सैद्धान्तः ।

क्रतृव्यदिसृत्रान्ताट्ठम् ॥ ५२ ॥

अपुत्रा यज्ञाः क्रतवः । क्रतुविशेषवाचिभ्यो युद्धम्यः सकृदा-
दिभ्यः सूत्रान्ताच्च ठञ् भवति तद्वेत्तवधीते इति कर्त्तते अग्नि-
होमं वेत्तवधीते वा आग्निहोमिकः । राजसूयिक । वाजपे-
यिकः । सकृदादिव्य सकृद्व्यठद केयुचिदेव सामसु कृद. च

च औक्थिक्ये वर्तमानः तद्विधिं लभते उक्थ्यमधीते औक्थिकः ।
 औक्थिक्यमधीते इत्यर्थः । औक्थिशब्दात् न तद्विधिर्भवत्यन-
 निधानात् । एष यज्ञशब्दोपि याज्ञिक्ये तद्विधिं लभते या-
 ज्ञिकः । लोकायतमधीते लोकायतिकः । सूत्रांतात् धार्तिमू-
 त्रिकः । सांग्रहमूत्रिकः । सूत्रांतादकल्पादेरिष्यते तेन काल्पमूत्र
 इत्यनेन भवति । सूत्रांत्यङ्गं उक्थादेः प्रपञ्चः । उक्थ
 लोकायत न्याय न्यास्त पुनरुक्त संज्ञा चर्चा कुनर श्लक्ष्ण
 संहिता पद क्रम संघात वृत्ति संग्रह गण गुण आयुर्वेद
 वसंत सहचरिते अध्ययने वसतात् वर्षा शरद् ठगस्त-
 सनस्तात् शिशिर हेमन्त प्रथम गुण अतुगुण प्रथमगण
 अगुण इति केचित् अथर्वन् विद्यालक्षणकाल्पमूत्रांतात्
 अकल्पादेः । वायसविद्यिकः । सायविद्यिकः । हास्तिलक्ष-
 णिकः । मातृकल्पिकः । पैत्रिकल्पिकः । धार्तिमूत्रिकः
 अल्पादेरिति किम् । काल्पमूत्रः । विद्यामाननक्षत्र धर्मत्रिपू-
 र्वात् इह विद्यान्तात्तुल्यः तस्यायं प्रतिषेधः । अङ्ग वि-
 द्यामधीते आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धर्मविद्यः । त्रैविद्यः ।
 उपवपवा विद्या इति यस्मै अयं प्रतिषेधः रसे तु रस्योवमपत्य-
 इत्युपा भवितव्यं तत्र नास्ति विशेषः । आख्यानाख्यायि-
 केतिहासपुराणेभ्यश्च । आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहणं इति-
 हासपुराणयोः स्वरूपग्रहणम् आख्यानात् यावक्रीतिकः ।
 आधिभारिकः । आख्यायिकायाः वासवदर्शिकः । ऐतिहा-
 सिकः । पौराणिकः । सर्वसादेरसाच्चोपसर्वादेः रसाच्चोप् भवति
 सर्ववेदः । सर्वतंत्रः । सादेः सवार्तिकः । ससंग्रहः । सर्वत्र
 टणवप् रसात् पञ्चकल्पः । त्रिलक्षणः । त्रिमूत्रः । विद्यालक्षण-

कल्पसूत्रादृणकः । पदैस्तरपदादिकः । पूर्वपदादिकः । उत्तर-
पदादिकः । शतषष्टिभ्यां पण्यदिकः । शतपण्यदिकः । शतपण्यिकी ।
षष्टिपण्यिकः । षष्टिपण्यिकी । अनुशूलकपलक्षणभ्यश्च ठक् ।
अनुसूनाम ग्रंथः । अनुसूयधीते आनुसुकः । लाघविकः ।
लाक्षणिकः । द्विपद ज्योतिषमनुपदअनुकल्प इतिकरण प्रयो-
गार्थं वर्तते ततोऽयं विभागो लभ्यते ।

क्रमादेर्वुन् ॥ ५३ ॥

तद्वेत्तयधीते इति वर्तते । क्रम इत्येवमादिभ्यो वुन्
भवति क्रमं वेत्तयधीते वा क्रमकः । क्रम पद शिक्षा भीमांसा
सामन् । अनुब्राह्मणादिभक्तव्यः । ब्राह्मणमदृशो ग्रन्थो अनु-
ब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी । अनुब्राह्मणिनी । अनुब्राह्मणि-
नः । मत्वधीयेन सिद्धेऽपि अण्बोधनार्थमिदं वक्तव्यम् ।

उपप्रेक्षात् ॥ ५४ ॥

प्रोक्तेऽर्थे विहितः प्रोक्तः प्रोक्तत्पान्तात् अध्येतृवेदि-
श्रोतृपन्नस्य त्यस्योच् भवति । गीतमेव प्रोक्तं गीतमं तद्वेत्तय-
धीते वा गीतमः । भद्रबाहुना प्रोक्तं भाद्रबाह्वं तद्वेत्तयधीते
वा भाद्रबाह्वः । परस्याण उपि कृते योऽवस्थितः । प्रोक्ता-
र्थविषयो अण् तस्य न्यत्कात् अनीच इत्यधिकरात् टिड्ढा-
णञिति डीविधिर्न भवति अतएव गीतमा । भाद्रबा-
हवा स्त्री ।

सूत्रात्कोटः ॥ ५५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोऽः अध्येतृवेदिश्रोतृपन्नस्य त्यस्यो-
त्भवति अप्रोक्तार्थोऽयमारम्भः । पञ्चाध्यायाः परिमाणस्य

पञ्चक सूत्रम् । एषमष्टक द्वादशक पञ्च षा जैत्रेन्द्रः । अष्टकाः
पाणिनीयाः द्वादशका आर्हताः । संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ।
इह ना भूत् तत्प्राथम्यार्थक मधिते तात्प्राथम्यार्थक । कला-
पकमधीयते कालापकः ।

छन्दोब्राह्मणानि चात्रैव ॥ ५६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्तमान छन्दोब्राह्मणानां विशेषणम् । अत्रेत्य-
नेन अध्येतृवेदितृत्यविषयो गृह्यते छन्दोवाचीनि ब्राह्मणवा-
चीनि च प्रोक्त्यान्तानि अत्रैव अध्येतृवेदितृत्यविषये वर्तन्ते
अध्येतृवेदितृत्यविषया वृत्तिरेव यथा स्थादित्यर्थं उभयावधा-
रणं चेदमेवकारोपादानात् लभ्यते अत्रयथा आरम्भमानद्योत्
विषयावधारणे सिद्धे एवकारोऽनर्थकः स्यात् प्रोक्त्यान्तस्यात्रैव
वृत्तिर्नान्यत्र तथा वृत्तिरेव न केवलावस्थानमित्युभयथा निवमः
अन्यत्रानियमात् क्वचित् स्वातन्त्र्यं भवति अहंता प्रोक्तं शास्त्र
क्वचिदुपान्यतरयोग आहंतमहत्सु विहितमिति क्वचिद्वाक्य-
माहंतमधीते क्वचिद्वृत्ति आहंतइति इदं पुनानंयमात् युगपदेव
विग्रहं कटेन प्रोक्तं छन्दोधीयते कटाः सोनकादिषु वैशपायना-
तेवासिभ्य इतिवचनात् णिन् तत्रैव कटनरकादुद्धिति ते
स्योपतत परस्याण् उपप्रोक्तादित्युप । सोदेन प्रोक्तमधीत
मोदा पैप्पलादाः कलापिनोऽनित्यत्र अणग्रहणमानद्योत्
अन्यत्राप्यण् आठोमिनः वैशपायनान्तेवासिभ्य इति णिन्
वाजसनेयिन् । सोनकादित्वात् णिन् ब्राह्मणानि स्वस्वपि ता-
सिहना प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयते ताडिन । सोनकादिषु पुराणप्रो-
क्तेषु ब्राह्मणकल्पेऽपि णिन् । भगवन् प्रोक्तमधीते पूर्ववत्
णिन् भाल्लविन् । एवं साट्यायनिन् । ऐतरेयिण । छन्दोग्रहणेन
सिद्धे पृथक् ब्राह्मणग्रहणं किम् । पुराणप्रोक्तत्वविशिष्टब्राह्मणप-

रियद्वाच्यम् । इह मा भूत् ब्राह्मणवल्केन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि
शकलादिभ्यो वृद्धः इत्यण् बरवस् “सुलभेन प्रोक्तानि सौल-
भानि” कलापिनोणित्वन्यत्राप्यण् ब्राह्मणवल्कादयो अवरकाला
इति व्यवहारः । चकारः किमर्थः ब्राह्मणसदृशब्राह्मणानां समु-
च्चयार्थः । काश्यपेन प्रोक्तं कल्पं अधीयते काश्यपिनः कौशिकेन
प्रोक्तं कल्पमधीयते कौशिकिनः । सौनकादिषु काश्यपकौशि-
काभ्यामिति णिन् गुणभूतलुन्दसां च समुच्चयार्थं पाराशर्येण
प्रोक्तं सूत्रमधीयते पराशरियो भिक्षवः भिलालिना प्रोक्तमधी-
यते सैलालिनो नटाः ॥ सौनकादिषु पराशर्यशिलालिभ्यां
भिक्षुनटसूत्रयोरिति णिन् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनः ।
कुशास्वेन प्रोक्तमधीयते कुशास्विनः । सौनकादिष्वेव कर्मन्द्
कुशाश्वभ्यामिति भिक्षुनटसूत्रयोरिति वर्तते ।

तदस्मिन्नन्तीति देशः खौ ॥ ५७ ॥

तदिति वाममर्थात् अस्मिन्निति ईदृशे यथाविहितं
त्यो भवति यत्तद्वाममर्थं अस्ति चेत् तद्व्यतिरिक्तं यत्तदस्मिन्निति
निर्दिष्टं देशश्चेत्तद् भवति समुदायेन रवुविषये इति करणात्
भूमादिविषये विवक्षा औदुम्बरः । बाल्बजः । पार्वतः । मत्स्यार्थ-
योगेन वाच्यते .

तेन निर्वृत्तः ॥ ५८ ॥

देशः स्वावति वर्तते । तेनेति साममर्थात् निर्वृत्त इत्येतस्मि-
न्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति देशः खौ । कर्मन्देन निर्वृत्त-
काकंदी । कर्मन्देन निर्वृत्ता माकंदी । कुशाभ्येन निर्वृत्ता कौशा-
भ्योसहस्रेण निर्वृत्ता । साहस्री । परिखा । रवावित्येव वनेन नि-
र्वृत्तम् इह यदा एककर्मका अपि धवः सगयः सकर्मका भवतीति

कर्मणि निर्वृत्तशब्दो ऽयुत्पाद्यते तदा तेनेन कर्तरि कर्त्तव्ये
वा भा यदात्वकर्मकविवक्षया कर्तरि निर्वृत्तशब्दः तदा
हेतौ भा ।

तस्य निवासादूरभवौ ॥ ५८ ॥

देश खावति वर्तते तस्येति तामनघात् निवास अदूर-
भव इत्येतयोरेक्योर्यथा विहित तयो भवति देशनाम्नि गम्यमाने
निवसत्यस्मिन्निति निवास काल इत्यधिकरणे घञ् । भवतीति
भव पचाद्यच् अदूरे भव निपातनात्मविधि । भवतेर्निवासः
वासानम् औपुष्टम् । शलाकायानिवास शालाकम् । वाराणस्या
अदूरस्य वा वाराणसी । विदिशाया अदूरभव वैदिशम् । ग्रीही-
मत्या अदूरभव ब्रैहिमत नगम् ।

बुज्जङ्गकटेनमेन्नहययफण्फिजिङ्कगठणोऽरीह-
णकृशाश्वभ्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाश बलपक्ष-
कर्णसुतंगमवगाहकुमुदादिभ्यः ॥ ६० ॥

बुजादय बाहण त्वा यथासक्य अरीहणादिभ्य षी
हशेभ्यो गणेभ्यो भवन्ति यथा सभवप्र गुक्तषु चतुर्थेषु । अरी-
हणादिभ्य बुज्ज । अरीहणेन निर्वृत्त अरीहणकम् । अरी-
हण द्रवण द्रवण खदिर भगल उलु द सापगयन कौटायण
चैत्रायण त्रैगर्वायण रायस्फाष विषय विसास उद्वह उदहन
शालायन खारहायन खरहवीरय काशकृत्स्न जाववत
शिशपा किरण रैवत तैलव वैनतायन सौमायन साहि-
ल्यायन सुषण विपाश वायन । कृशाश्वादिभ्यश्छरा
भवति । कृशाश्वेन निर्वृत्त काशाश्वीयम् । कृशाश्वारिह ।
अरिष्ट वेश्मन् घेप्यविशाल रोमक लोमक कर्कर श्वल
रोमश कर्कर सुकर पतर सहृण सुख धूम अजिर विनत

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

क्र.सं. २५२ मैत्रेय -

वर्ग - - - - -

शीर्षक लेख विश्वनाथ -

संख्या - - - क्रम सं. या ७५८